

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ,
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠ/ΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**
ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Τόμος 2ος

Συγγραφείς:

**Στέλιος Βιρβιδάκης, Καθηγητής
Πανεπιστημίου Αθηνών**

**Βασίλης Καρασμάνης,
Καθηγητής Ε.Μ.Π.**

**Χαρινέλα Τουρνά, Δρ. Φιλ., Καθη-
γήτρια Δ/βάθμιας Εκπ/σης**

Επιτροπή κρίσης:

**Βάσω Κιντή, Επίκουρη Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Αθηνών**

**Ζωή Αντωνοπούλου,
Σχολική Σύμβουλος**

**Χριστίνα Σακελλίου,
Καθηγήτρια Δ/βάθμιας Εκπ/σης**

Υπεύθυνη για το Π.Ι.:

Χριστίνα Βέικου, Σύμβουλος Π.Ι.

**Συνεργάτις: Δέσποινα Μωραΐτου,
Δρ. Φιλ., Φιλόλογος αποσπασμένη
στο Π.Ι.**

Γλωσσική επιμέλεια:

Μαιρίτα Κλειδωνάρη

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ,
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
& ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ,
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στέλιος Βιρβιδάκης
Βασίλης Καρασμάνης
Χαρινέλα Τουρνά

ΑΡΧΕΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β΄ ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Τόμος 2ος

Εξώφυλλο:

Ρενέ Μαγκρίτ, Η ανθρώπινη κατάσταση, 1935. Η πραγματικότητα και η αναπαραγωγή της αναμειγνύονται. Η θάλασσα και η αμμουδιά συνεχίζονται στο καβαλέτο, σχεδόν χωρίς διαχωριστική γραμμή.

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ
ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

**Ομάδα του Ινστιτούτου
Εκπαιδευτικής Πολιτικής**

Μετατροπή: Μαριαλένα Ξενάκη

Επιμέλεια: Μαρία Πατσή

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ: ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Λόγος και λογική

Η λέξη “λόγος” ήδη από την αρχαία εποχή είχε ένα πλήθος διαφορετικών σημασιών.

Σημαίνει “ομιλία”, “συζήτηση”, “λέξη”, “διήγηση”, “λόγος” (με την έννοια του βγάζω λόγο), αλλά και τη “δύναμη της διάνοιας”, τη “λογική σκέψη”, την “αιτιολόγηση”, την “επιχειρηματολογία”, τον “λογισμό”, τον “λογαριασμό” κτλ.

Η λέξη “λογικός” σημαίνει “ο έχων ορθό λόγο ή κρίση”, “ο ικανός στη λογική σκέψη”, “ο εύλογος” κτλ.

Από το επίθετο “λογικός” προέρχεται η λέξη “λογική” (ή “λογική τέχνη” σύμφωνα με τους αρχαίους).

Ας αφήσουμε όμως κατά μέρος την ετυμολογία της λέξης και ας

δούμε πώς μπορούμε να ορίσουμε σήμερα τη λογική. Μέχρι πρόσφατα όλα σχεδόν τα βιβλία όριζαν, λίγο-πολύ, τη λογική ως την επιστήμη της ανθρώπινης σκέψης ή την επιστήμη που μελετά τους νόμους της σκέψης. Όλοι βέβαια γνωρίζουμε καλά ότι πολύ συχνά παραλογιζόμαστε και άρα το να μιλάμε για νόμους της σκέψης είναι κάτι πολύ προβληματικό. Θα μπορούσαμε όμως να πούμε ότι η λογική ασχολείται με τους νόμους της ορθής σκέψης. Πώς όμως ξεχωρίζουμε την ορθή από τη μη ορθή σκέψη; Δεν μπορούμε φυσικά να πούμε ότι η ορθή σκέψη είναι η λογική σκέψη, διότι τότε θα πρέπει η λογική να ασχολείται με τους νόμους της λογικής σκέψης, και έτσι δε λέμε τίποτα. Οι άνθρωποι σκέπτονται ορθά

κάτω από ορισμένες συνθήκες, που μπορεί να είναι ψυχολογικές, ηθικές, μορφωτικές, πνευματικής υγείας κτλ. Κανείς όμως πάλι δεν περιμένει να εξετάζει η λογική τέτοιους παράγοντες.

Οι σύγχρονοι θεωρητικοί της λογικής είναι πιο μετριοφρονες και προτιμούν να δέχονται ότι η λογική ασχολείται με τη μελέτη των έγκυρων επιχειρημάτων, δηλαδή με ποιους τρόπους οδηγούμαστε αναγκαστικά σε κάποια συμπεράσματα, αν δεχτούμε κάποιες υποθέσεις. Εξάλλου αυτή είναι και η ουσία της λογικής του Αριστοτέλη, όπως αυτή αναπτύσσεται στο έργο του Αναλυτικά Πρότερα.

2. Σύντομη ιστορική αναδρομή

Παρ' όλο που προβληματισμούς

πάνω σε θέματα λογικής βρίσκουμε σε κάποιους από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, στους σοφιστές και κυρίως στον Πλάτωνα, θεμελιωτής της λογικής θεωρείται ο Αριστοτέλης. Στις αρχαίες δημοκρατικές πόλεις η ικανότητα κάποιου να πείθει τους άλλους είτε με τη ρητορική τέχνη του είτε με τα επιχειρήματά του ήταν πολύ σημαντική για την πολιτική. Οι σοφιστές δίδασκαν αυτή την τέχνη της πειθούς, ήταν όμως ικανοί να υποστηρίζουν εξίσου καλά αντίθετες μεταξύ τους απόψεις. Σ' αυτή την προσπάθειά τους χρησιμοποιούσαν επιχειρήματα τα οποία πολλές φορές δεν ήταν έγκυρα, αλλά ήταν αληθοφανή και μπορούσαν να μπερδέψουν τους συνομιλητές ή τους ακροατές τους. Τέτοια λανθα-

σμένα επιχειρήματα ονομάστηκαν σοφίσματα από τον Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που πραγματοποίησε μια συστηματική μελέτη των λογικών θεμάτων, ταξινομώντας τις διάφορες μορφές προτάσεων και έγκυρων επιχειρημάτων. Τα λογικά έργα του Αριστοτέλη είναι έξι, στα οποία δόθηκε συλλογικά το όνομα “**Όργανον**”. Η λογική του Αριστοτέλη παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτη (με μερικές μόνο βελτιώσεις, κυρίως από τους δυτικούς σχολαστικούς του ύστερου Μεσαίωνα) μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα.

Στην αρχαιότητα, εκτός από τον Αριστοτέλη και τη σχολή του, σημαντικό ρόλο στη λογική έρευνα έπαιξαν και οι στωικοί και κυρίως ο Χρύσιππος. Δυστυχώς σώθηκαν

μόνο αποσπάσματα από το έργο τους στη λογική. Πάντως η βασικότερη διαφορά της στωικής από την αριστοτελική λογική είναι ότι, ενώ η λογική του Αριστοτέλη είναι λογική κατηγορημάτων, η στωική λογική είναι λογική προτάσεων. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στην αριστοτελική λογική το βασικό κύτταρο είναι η έννοια και σε έναν συλλογισμό το συμπέρασμα βγαίνει λόγω του κατάλληλου συνδυασμού των όρων στις τρεις προτάσεις, στη στωική λογική το βασικό κύτταρο είναι η απλή πρόταση, η οποία δεν αναλύεται πιο πέρα σε υποκείμενο και κατηγορημα, και το συμπέρασμα βγαίνει λόγω της σχέσης που έχουν οι προτάσεις μεταξύ τους. Στην προτασιακή λογική των στωικών η μία προκείμενη πρόταση ενός επι-

χειρήματος είναι υποθετική πρόταση. Ας δούμε όμως ένα παράδειγμα:

Αν βρέχει, τότε υπάρχουν στον ουρανό σύννεφα.

Βρέχει.

Άρα: Υπάρχουν στον ουρανό σύννεφα.

Στην αρχαιότητα υπήρξε αντιπαράθεση των δύο σχολών, και οι δύο αυτές λογικές θεωρήθηκαν ασύμβατες μεταξύ τους. Αργότερα όμως θεωρήθηκαν από μερικούς έως και συμπληρωματικές θεωρίες. Οι Άραβες, αλλά και οι χριστιανοί φιλόσοφοι του Μεσαίωνα ασχολήθηκαν διεξοδικά με τον σχολιασμό έργων του Αριστοτέλη και με τη λογική. Πραγματοποιήθηκαν τότε σημαντικές λογικές μελέτες, που βελτίωσαν και ολοκλήρωσαν σε πολλά σημεία τη λογική του Αριστοτέλη.

Ρενέ Μαγκρίτ, Οι διακοπές του Χέ-γκελ, 1958. Ο Χέγκελ, ο μεγάλος δάσκαλος της διαλεκτικής, είναι η έμπνευση γι' αυτόν τον πίνακα.

Ο Μαγκρίτ γράφει: "...σκέφτηκα ότι ο Χέγκελ... θα ήταν πολύ ευαίσθητος σε αυτό το αντικείμενο που έχει δυο αντιθετικές λειτουργίες: από τη μια δεν αποδέχεται καθόλου το νερό

(προστατεύει από αυτό), ενώ από την άλλη το περιέχει. Θα ήταν πολύ χαρούμενος πιστεύω, ή θα διασκέδαζε (σαν να ήταν σε διακοπές) γι' αυτό και ονομάζω τον πίνακα Οι Διακοπές του Χέγκελ.

Από τον 16ο αιώνα και μετά παρατηρείται μια ύφεση στη λογική έρευνα, με μερικές βέβαια εξαιρέσεις, όπως είναι αυτή του Λάιμπνιτς.

Από τα μέσα όμως του 19ου αιώνα αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τη λογική, τη φορά αυτή όχι μόνο από φιλοσόφους αλλά (κυρίως) και από μαθηματικούς. Έτσι, προκύπτει η νεότερη “συμβολική” ή “μαθηματική” λογική, που ξεκινά κυρίως με τα έργα του Ντε Μόργκαν, του Μπουλ και του Μπολζάνο. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα έχουν διαμορφωθεί τρεις σχολές:

η αλγεβρική, με σημαντικούς εκπροσώπους τον Περς και τον Βεν, η λογικιστική, με κύριους εκπροσώπους τον Φρέγκε και τον Ράσελ, και η φορμαλιστική, με κυριότερο εκπρόσωπο τον Χίλμπερτ.

Η ανάπτυξη της λογικής συνεχίστηκε αμείωτη και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Από τους πιο σύγχρονους θεωρητικούς της λογικής αξίζει να αναφέρουμε τον Γκέντελ. Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι η συμβολική λογική επηρέασε σημαντικά τη σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία και αποτέλεσε βασικό εργαλείο γι' αυτήν.

Ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη υπήρξε προβληματισμός για το αν η λογική είναι μέρος της φιλοσοφίας (όπως η ηθική, η φυσική φιλοσοφία κτλ.) ή αποτελεί απαραί-

τητο εργαλείο (“όργανον”) για τη φιλοσοφία. Παρ’ ότι η διένεξη αυτή κράτησε για πολλούς αιώνες, τίποτε δε μας εμποδίζει να δεχτούμε ότι η λογική είναι και τα δύο. Το βέβαιο είναι ότι η λογική έρευνα γινόταν σχεδόν αποκλειστικά από φιλοσόφους μέχρι και τον 19ο αιώνα. Με την εμφάνιση όμως της σύγχρονης μαθηματικής ή συμβολικής λογικής στις αρχές του 20ου αιώνα, η λογική έχει περάσει σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των μαθηματικών. Σήμερα η λογική θεωρείται από πολλούς ανεξάρτητη επιστήμη, που διδάσκεται ως ανεξάρτητο μάθημα, ενώ πολλά εγχειρίδια φιλοσοφίας δεν την περιλαμβάνουν στην ύλη τους.

Ο Μπέρτραντ Ράσελ συνέγραψε το μείζον έργο του στη φιλοσοφία στη δεκαετία του '30. Έζησε μέχρι τα 98 του χρόνια και έγινε περισσότερο γνωστός στο ευρύ κοινό στα γηρατειά του. Το 1950 κέρδισε το Νόμπελ και στις δεκαετίες του 1950 και 1960 το όνομά του συνδέθηκε με τον αγώνα του κατά του πυρηνικού εξοπλισμού.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Σε σχέση με αυτή την επιστήμη, δε θα ήταν αλήθεια να πούμε ότι κατά ένα μέρος είχε πραγματοποιηθεί προηγουμένως και κατά ένα μέρος όχι. Τέτοια έρευνα δεν υπήρξε καθόλου (στο παρελθόν). Γιατί η διδασκαλία αυτών που με πληρωμή δίδασκαν εριστικά επιχειρήματα ήταν παρόμοια με το σύστημα του Γοργία. Γιατί άλλοι απ’ αυτούς μάθαιναν στους μαθητές τους ρητορικούς λόγους από μνήμης και άλλοι λόγους με ερωτήσεις και απαντήσεις. Έτσι, η διδασκαλία που έδιναν στους μαθητές τους ήταν γρήγορη και όχι συστηματική. Γιατί νόμιζαν ότι τους εκπαιδεύουν χωρίς να τους μαθαίνουν μια τέχνη αλλά το προϊόν μιας τέχνης, όπως αν κάποιος ισχυριζό-

ταν ότι μεταδίδει γνώση για την πρόληψη του πόνου των ποδιών με το να δίνει διάφορα είδη υποδημάτων, χωρίς να μπορεί να διδάξει την τέχνη κατασκευής υποδημάτων και τους κατάλληλους τρόπους με τους οποίους τα παράγουμε. Γιατί αυτός που έκανε τούτο βοήθησε μεν την ανάγκη κάποιου, αλλά δεν του μετέδωσε καμιά τέχνη. Σε σχέση με τη ρητορική, πολλά έχουν ειπωθεί από παλιά, αλλά σε σχέση με τη συλλογιστική δεν είχαμε απολύτως τίποτε προηγούμενο στο οποίο να αναφερθούμε, αλλά έπρεπε να εργαστούμε για πολύ χρόνο δοκιμάζοντας πολλούς τρόπους στην έρευνά μας. Αν λοιπόν, βλέποντας την έρευνά μας, σας φανεί ότι έχει σωστά διατυπωθεί (έχοντας υπ' όψιν ότι ξεκίνησε

από το μηδέν), όταν τη συγκρίνετε με

άλλες επιστήμες που αναπτύχθηκαν κατά την παράδοση του παρελθόντος, τότε το μόνο που μένει για όλους εσάς που ακούσατε τη διδασκαλία μας είναι να μας συγχωρήσετε για τις ελλείψεις της έρευνάς μας και να είσαστε ευγνώμονες γι' αυτά που ανακαλύψαμε". (Αριστοτέλης, Περί σοφιστικών ελέγχων, 183b34-184b8)

2. "Περίπου στις αρχές του αιώνα εκδηλώθηκαν ορισμένα περίεργα "παράδοξα" στη νέα επιστήμη των μαθηματικών, τη θεωρία συνόλων. Μια πιο ακριβής έρευνα φανέρωσε γρήγορα ότι αυτά τα παράδοξα δεν ήταν ειδικά μαθηματικά αλλά, γενικά, λογικού χαρακτήρα. Επρόκειτο για τις λεγόμενες "λογικές αντινομίες". Αυ-

τό ήταν ένα μειονέκτημα που συνδεόταν με την παλιά λογική και παρείχε μια επιπλέον αιτία για την ανοικοδόμηση εκ θεμελίων του συστήματος της λογικής. Ο Ράσελ κατάφερε να εξαλείψει τα παράδοξα διαμέσου της “θεωρίας των τύπων”. Κι έτσι το ρήγμα ανάμεσα στη νέα και την παλιά λογική έγινε ακόμα πιο ευρύ. Η παλιά λογική δεν είναι πια υπολογίσιμη, όχι μόνο γιατί είναι αξιοσημείωτα πιο φτωχή σε περιεχόμενο από τη νέα, αλλά και για το γεγονός ότι δεν κατόρθωσε να εξαλείψει τα παράδοξα”. (Ρ. Κάρναπ, “Η παλιά και η νέα λογική”, μτφρ. Β. Καρασμάνης, στο *Signum*, 1978, σ. 1-2)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί νομίζετε ότι τα λογικά έργα του Αριστοτέλη ονομάστηκαν “Όργανον”

2. Εξετάστε γιατί δεν είναι έγκυρο το παρακάτω σόφισμα που αναφέρει ο Πλάτων στον διάλογο Ευθύδημος: “Αυτός ο σκύλος είναι δικός σου; Ναι.

Βλέπω ότι έχει κουταβάκια, άρα είναι πατέρας. Ναι, είναι πατέρας.

Άρα, αφού είναι πατέρας και είναι δικός σου, τότε ο σκύλος είναι ο πατέρας σου”.

3. Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στις τεχνικές του λόγου που συνήθιζαν να χρησιμοποιούν οι σοφιστές και στη λογική του Αριστοτέλη;

4. Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στην αριστοτελική και τη στωική λογική;

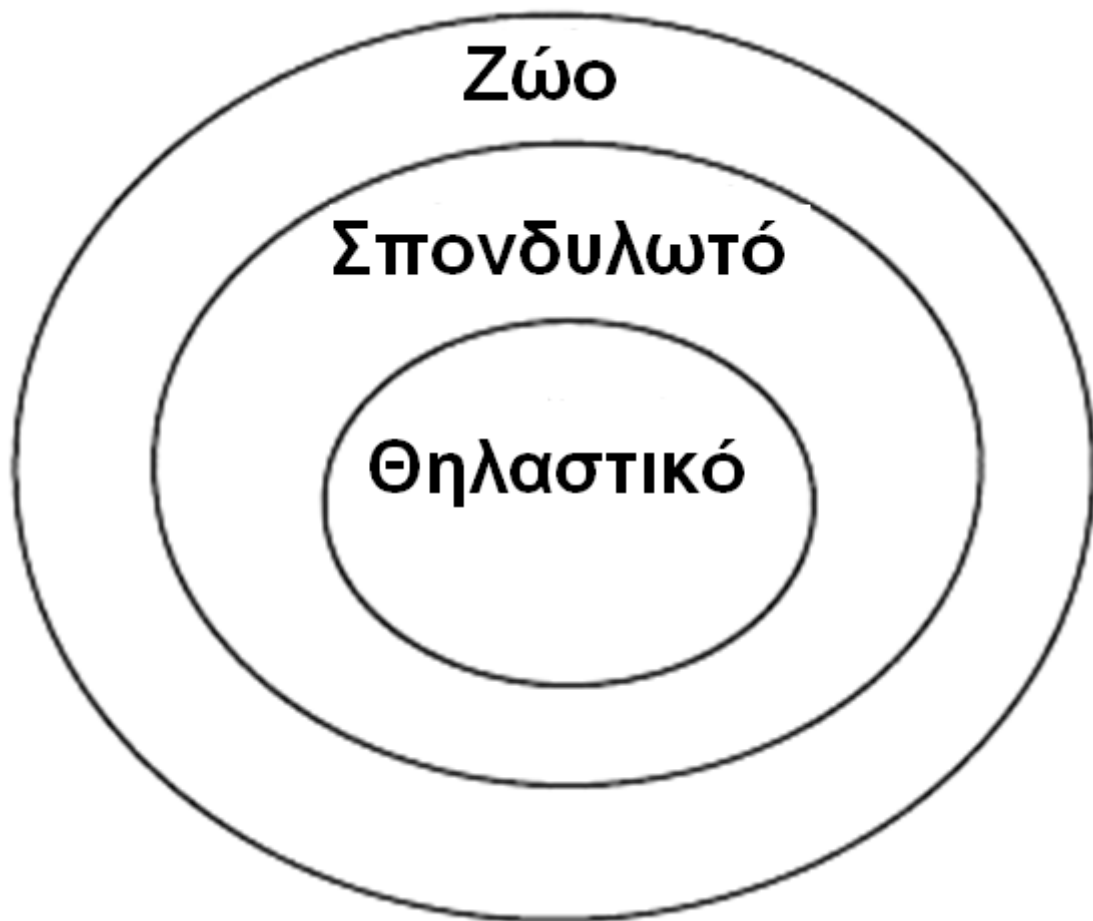
ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΕΜΠΤΗ: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ

Παρακάτω θα ασχοληθούμε με μερικά βασικά στοιχεία της κλασικής αριστοτελικής λογικής.

1. Έννοιες

Πλάτος μιας έννοιας καλούμε το σύνολο των ομοειδών αντικειμένων που υπάγονται σ' αυτή την έννοια. Για παράδειγμα, το πλάτος της έννοιας “ελληνικό πανεπιστήμιο” απαρτίζεται από το σύνολο των πανεπιστημίων της χώρας μας (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κτλ.). Τα ομοειδή αντικείμενα που υπάγονται σε μια έννοια έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Το σύνολο αυτών των κοινών χαρακτηριστικών όλων των αντικειμένων που υπάγονται σε μια

έννοια το ονομάζουμε βάθος της έννοιας. Όσο περισσότερα είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που απαρτίζουν το βάθος μιας έννοιας, τόσο μεγαλύτερο είναι το βάθος της και τόσο στενότερο είναι το πλάτος της. Έτσι, η έννοια “ζώο” έχει μικρότερο βάθος και μεγαλύτερο πλάτος από την έννοια “θηλαστικό”. Η ευρύτερη έννοια που περιλαμβάνει μέσα στο πλάτος της μία ή περισσότερες στενότερες έννοιες λέγεται γένος, ενώ η στενότερη έννοια λέγεται είδος (π.χ. από τις έννοιες “ζώο” και “θηλαστικό” η πρώτη είναι γένος και η δεύτερη είδος).

Το αμέσως ευρύτερο γένος μιας έννοιας το λέμε προσεχές γένος, ενώ το αμέσως στενότερο είδος προσεχές είδος. Το βάθος μιας έννοιας είναι ίδιο με αυτό του προσεχούς γένους, με την προσθήκη ενός χαρακτηριστικού γνωρίσματος που διαφοροποιεί τη στενότερη έννοια από την ευρύτερη. Το γνώρισμα αυτό λέγεται ειδοποιός διαφορά.

Έτσι, η ειδοποιός διαφορά της έννοιας “ρόμβος” από την έννοια “παραλληλόγραμμο” (προσεχές γένος) έγκειται στο ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα του “ρόμβου” είναι ότι αυτός έχει ίσες πλευρές. Ο ακριβέστερος και συντομότερος τρόπος για να ορίσουμε μια έννοια είναι με το προσεχές γένος και την ειδοποιό διαφορά.

Αν συγκρίνουμε δύο έννοιες κατά το πλάτος τους, τότε διαπιστώνουμε ότι είναι δυνατόν να έχουν μεταξύ τους μία από τις παρακάτω τέσσερις σχέσεις: α) Οι δύο έννοιες (Α και Β) έχουν το ίδιο πλάτος, οπότε λέγονται επάλληλες (π.χ. “σπίτι” και “κατοικία”). β) Η έννοια Α είναι γένος της έννοιας Β (οπότε η έννοια Β είναι είδος της έννοιας Α). Σ’ αυτή την περίπτωση όλα τα Β είναι Α, ενώ υπάρχουν Α που δεν

είναι Β. Οι έννοιες αυτές λέγονται **υπάλληλες** (π.χ. “χριστιανός” και “ορθόδοξος”). γ) Οι έννοιες Α και Β συμπίπτουν κατά ένα μέρος ως προς το πλάτος τους, δηλαδή μερικά Α είναι Β και μερικά Β είναι Α (π.χ. “Έλληνας” και “καθολικός”). Οι έννοιες αυτές λέγονται **επαλλάσσουσες**. δ) Οι δύο έννοιες (Α και Β) έχουν τελείως διαφορετικό πλάτος, παρ’ όλο που υπάγονται σε μια ευρύτερη έννοια (π.χ. “καρέκλα” και “τραπέζι”, οι οποίες υπάγονται στην έννοια “έπιπλο”). Οι έννοιες αυτές λέγονται **παράλληλες**. Όσον αφορά το βάθος, μπορούμε να έχουμε διάφορες σχέσεις εννοιών. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον για τη λογική παρουσιάζουν οι **αντίθετες** και οι **αντιφατικές** έννοιες. Αντίθετες είναι δύο έννοιες, όταν βρίσκο-

νται στα άκρα μιας κλίμακας εννοιών, όπως λόγου χάριν “άσπρο” και “μαύρο” ή “μεγαλοφυΐα” και “βλακεία”, ανάμεσα στις οποίες υπάρχουν άλλες ενδιάμεσες έννοιες (π.χ. γκρίζο, πράσινο ή εξυπνάδα, νοητική νωθρότητα κτλ.). Αντιφατικές είναι δύο έννοιες, όταν η μία είναι η άρνηση της άλλης, χωρίς να υπάρχει τίποτε ενδιάμεσο ανάμεσά τους. Για παράδειγμα, αντιφατικές είναι οι έννοιες “αλήθεια” και “ψεύδος” ή “ωραίο” και “όχι ωραίο”, ανάμεσα στις οποίες δεν υπάρχει κάτι ενδιάμεσο.

2. Προτάσεις

Η λογική δεν ασχολείται με όλων των ειδών τις προτάσεις παρά μόνο μ’ αυτές που αποκαλούμε αποφαντικές ή δηλωτικές (π.χ. “το βιβλίο είναι πράσινο”). Οι αποφαντι-

κές είναι προτάσεις που δηλώνουν γνώμες ή πεποιθήσεις και οι οποίες είναι δυνατόν να χαρακτηριστούν αληθείς ή ψευδείς. Στην απλή δηλωτική πρόταση αποδίδουμε σε μία έννοια (το υποκείμενο: Υ) μία άλλη έννοια (το κατηγορήμα: Κ). Οι δύο έννοιες συνδέονται μεταξύ τους με το συνδετικό ρήμα “είναι”. Επομένως μια απλή δηλωτική πρόταση έχει τη μορφή: “Υ είναι Κ” (ή “Υ-Κ”) (π.χ. “η δικαιοσύνη είναι αγαθή”). Οι απλές δηλωτικές προτάσεις της μορφής “Υ-Κ” διακρίνονται σε καταφατικές και αποφατικές, ανάλογα με το αν το κατηγορήμα αποδίδεται με θετικό ή αρνητικό τρόπο στο υποκείμενο (π.χ. “το τραπέζι είναι άσπρο”, “το τραπέζι δεν είναι άσπρο”), και σε καθολικές και μερικές, ανάλογα με το αν η

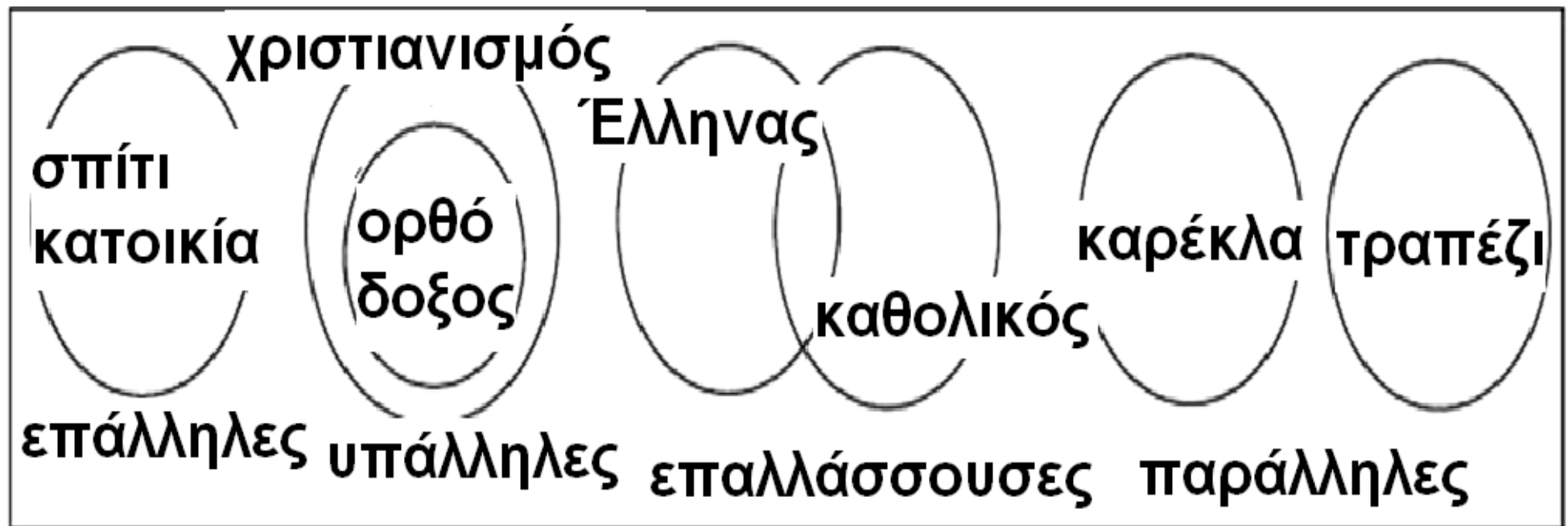
πρόταση αναφέρεται σε όλο το πλάτος του υποκειμένου (π.χ. “όλοι οι Έλληνες είναι Ευρωπαίοι”) ή σε μερικά αντικείμενα της έννοιας του υποκειμένου (π.χ. “μερικοί Έλληνες είναι νησιώτες”). Οι προτάσεις των οποίων το υποκείμενο είναι ένα συγκεκριμένο άτομο ή αντικείμενο (π.χ. “ο Σωκράτης είναι δίκαιος”) λέγονται ατομικές και θεωρούνται ειδική περίπτωση των καθολικών προτάσεων. Έτσι, έχουμε τέσσερα είδη απλών προτάσεων, που μπορούν να τοποθετηθούν στις τέσσερις γωνίες ενός τετραγώνου, ώστε να φανούν οι μεταξύ τους λογικές σχέσεις.

Οι αντιφατικές προτάσεις δεν μπορεί να είναι συγχρόνως και αληθείς και ψευδείς. Οι αντίθετες προτάσεις δεν μπορεί να είναι συγχρόνως αληθείς, αλλά μπορεί να εί-

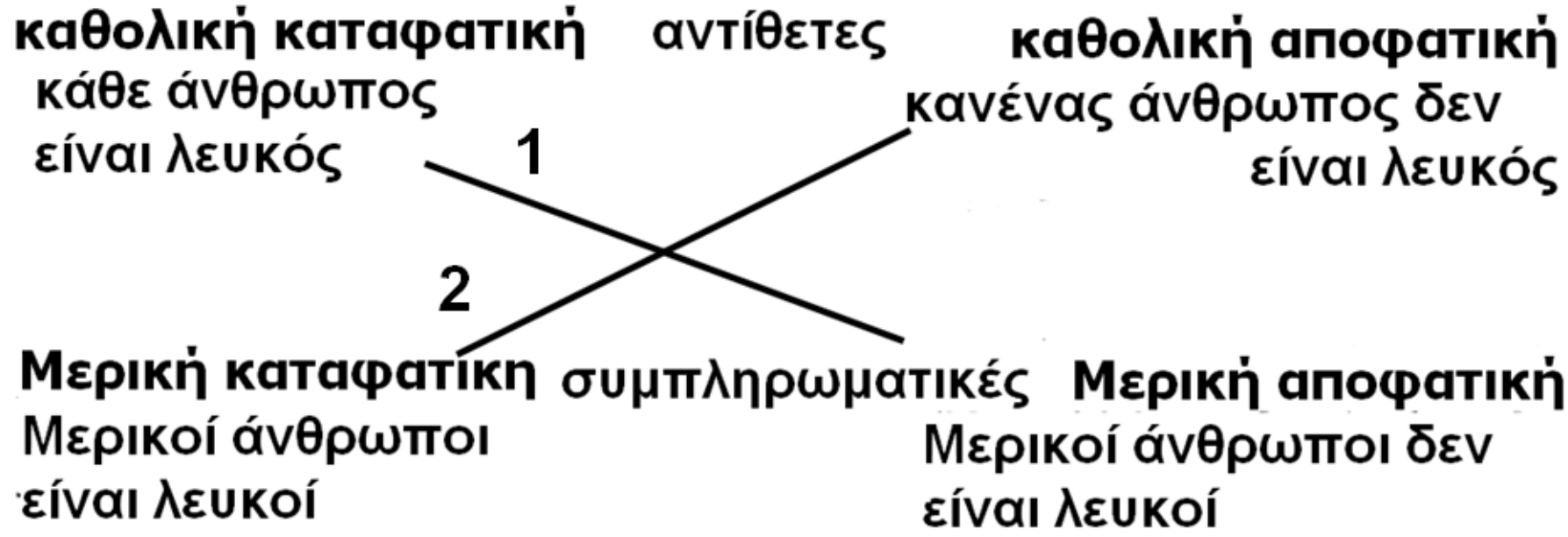
να συγχρόνως ψευδείς. Οι συμπληρωματικές προτάσεις είναι δυνατόν να είναι συγχρόνως είτε αληθείς είτε ψευδείς.

3. Συλλογισμοί

Οι συλλογισμοί αποτελούν μια συγκεκριμένη μορφή επιχειρημάτων. Τα χαρακτηριστικά των συλλογισμών είναι τρία: α) ότι το συμπέρασμα προκύπτει από δύο μόνο προκείμενες προτάσεις, β) ότι όλες οι προτάσεις είναι απλές της μορφής “Υ-Κ” και γ) ότι σ’ αυτές εμπλέκονται μόνο τρεις έννοιες. Το υποκείμενο (Υ) του συμπεράσματος καλείται “ελάσσων όρος”, το κατηγορημα (Κ) του συμπεράσματος καλείται “μείζων όρος”, ενώ ο τρίτος όρος, που εμφανίζεται μόνο

Λογικό τετράγωνο

1 αντιφατικές

2 αντι φατικές

στις προκείμενες, καλείται “μέσος όρος” (M). Ας δούμε ένα παράδειγμα:

M-K Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί.

Υ-M Ο Σωκράτης είναι άνθρωπος.

Υ-K Άρα: Ο Σωκράτης είναι θνητός.

Παρατηρούμε ότι ο μέσος όρος (M = άνθρωπος) συνδέεται στις δύο προκείμενες με το κατηγορημα (K = θνητός) και το υποκείμενο (Υ = Σωκράτης). Στο παράδειγμά μας όλες οι προτάσεις του συλλογισμού είναι καθολικές καταφατικές, είναι όμως δυνατόν να έχουμε και προτάσεις που να ανήκουν στα άλλα είδη (καθολικές αποφατικές, μερικές καταφατικές, μερικές αποφατικές). Επίσης, ενώ το συμπέρασμα έχει πάντοτε τη μορφή “Υ-K”, στις δύο προκείμενες τα “M-K” και “Υ-M” είναι Έτσι προκύπτουν τα τέσ-

σερα παρακάτω σχήματα συλλογισμών:

(α) Μ-Κ (β) Κ-Μ (γ) Μ-Κ δ) Κ-Μ
Υ-Μ Υ-Μ Μ-Υ Μ-Υ

Άρα: Υ-Κ Άρα: Υ-Κ Άρα: Υ-Κ Άρα:
Υ-Κ Ας δούμε δύο παραδείγματα
από τα σχήματα (β) και (γ):

Σχήμα (β)

Κ-Μ Τα ψάρια δεν είναι θηλαστικά.

Υ-Κ Τα δελφίνια δεν είναι ψάρια.

Υ-Κ Τα δελφίνια δεν είναι ψάρια.

Σχήμα (γ)

Μ-Κ Οι γύπες είναι πουλιά.

Μ-Υ Οι γύπες είναι σαρκοβόρα.

Υ-Κ Μερικά σαρκοβόρα είναι πουλιά.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “ Όρο ονομάζω αυτό στο οποίο αναλύεται η πρόταση, δηλαδή το κατηγορούμενο και το υποκείμενο

με την πρόσθεση ή την αφαίρεση του ρήματος είναι ή δεν είναι”.

(Αριστοτέλης, Αναλυτικά πρότερα, 24b16-18)

2. “Κατ’ αρχάς πρέπει να σημειώσουμε τους περιορισμούς του αριστοτελικού επιτεύγματος. Ο σκοπός της συλλογιστικής του είναι αρκετά περιορισμένος. Χειρίζεται μόνο κατηγορικές προτάσεις [δηλαδή της μορφής “Υ-Κ”] και μάλιστα μόνο των τεσσάρων περιπτώσεων. [...]

Πιο σοβαρό όμως από αυτούς τους περιορισμούς είναι το γεγονός ότι η λογική του είναι αποκλειστικά λογική όρων. Μια πλήρης τυπική λογική απαιτεί τόσο τη λογική όρων όσο και τη λογική προτάσεων. Μάλιστα η δεύτερη είναι πιο σημαντική από την πρώτη. Είναι πιο γενι-

κή, γιατί χειρίζεται λογικές σχέσεις σε προτάσεις κάθε είδους. [...]

Δεδομένων όμως αυτών των περιορισμών, το επίτευγμα του Αριστοτέλη είναι αξιοθαύμαστο. Με μία λέξη σκοπεύει και πραγματοποιεί στον χώρο που ερευνά έναν υψηλό βαθμό συστηματικότητας και ακρίβειας, αφαίρεσης και αυστηρότητας. Η ίδια η ιδέα μιας τέτοιας επιστήμης της λογικής, που σήμερα μας φαίνεται προφανής, ήταν κάτι ιδιοφυές. Ο Πλάτων, εξίσου μεγάλος φιλόσοφος και στοχαστής με τον Αριστοτέλη και με μεγάλο ενδιαφέρον για τα μαθηματικά και την αποδεικτική τους αυστηρότητα, δεν έδειξε ενδιαφέρον να τυποποιήσει τα επιχειρήματα της κοινής γλώσσας και της επιστήμης.

[...]

Τρία σημεία αξίζουν ιδιαίτερη

έμφαση: 1) Χρησιμοποιεί γράμματα για τους όρους των προτάσεων, προχωρώντας έτσι σε μια απόλυτη αφαίρεση από το περιεχόμενο των όρων στην τυπική έκθεση των συλλογισμών. 2) Υιοθετεί ένα συνεπές τεχνικό λεξιλόγιο στην έρευνά του. Έτσι, απομακρύνεται από την ποικιλία της κοινής γλώσσας προς έναν περιορισμένο, αλλά ακριβή και αυστηρό τύπο εκφράσεων. [...] 3) Ο Αριστοτέλης προσπαθεί σκληρά να εκπληρώσει το ιδεώδες του της λογικής ως ένα αξιωματικό σύστημα όπως η γεωμετρία. Είναι εφευρετικότερος, όταν εξάγει τους περισσότερους από τους έγκυρους τρόπους συλλογισμών από μερικούς βασικούς. [...] Σήμερα αναγνωρίζουμε την τυπική λογική ως σύμμαχο των

μαθηματικών και όχι της ψυχολογίας, και το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν “ψυχολογίζει”, αλλά “μαθηματικίζε” στη λογική του είναι κάτι αξιοθαύμαστο”.

(J.L. Ackrill, *Aristotle the Philosopher*, Oxford 1981, σ. 88-89)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να βρεθεί το βάθος των παρακάτω εννοιών (αρκούν μερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα): κεραυνός, αυτοκίνητο, ασθένεια, δημοκρατία.
2. Να βρεθεί το πλάτος των παρακάτω εννοιών (αρκούν μερικά μόνο αντιπροσωπευτικά αντικείμενα): θηλαστικό, πλοίο, πολίτευμα, ασθένεια.

3. Να γράψετε τρία ζεύγη αντίθετων εννοιών και τρία ζεύγη αντιφατικών εννοιών.

4. Σε ποιο από τα τέσσερα είδη προτάσεων (καθολική καταφατική, καθολική αποφατική κτλ.) ανήκουν οι παρακάτω προτάσεις;

α. Ο Κώστας δε λέει ποτέ ψέματα.

β. Κάποια θηλαστικά ζώα ζουν στη θάλασσα.

γ. Πολλές φορές οι αθλητές τραυματίζονται.

δ. Τα ψυγεία είναι οικιακές συσκευές.

ε. Υπάρχουν πάντοτε πολιτικοί που δεν προωθούν το δημόσιο συμφέρον.

5. Ποιοι από τους παρακάτω συλλογισμούς είναι έγκυροι και ποιοι όχι; Διατυπώστε τους μη έγκυρους συλλογισμούς με τέτοιο

τρόπο, ώστε να γίνουν έγκυροι.

α) Οι επιστήμονες είναι μορφωμένοι.

Ο Γιάννης είναι μορφωμένος.

Ο Γιάννης είναι επιστήμονας.

β) Κανένας επιστήμονας δεν είναι κακοποιός.

Μερικοί κακοποιοί είναι μορφωμένοι. Μερικοί επιστήμονες δεν είναι μορφωμένοι.

γ) Κανένα τετράποδο δεν είναι πτηνό.

Η γάτα είναι τετράποδο.

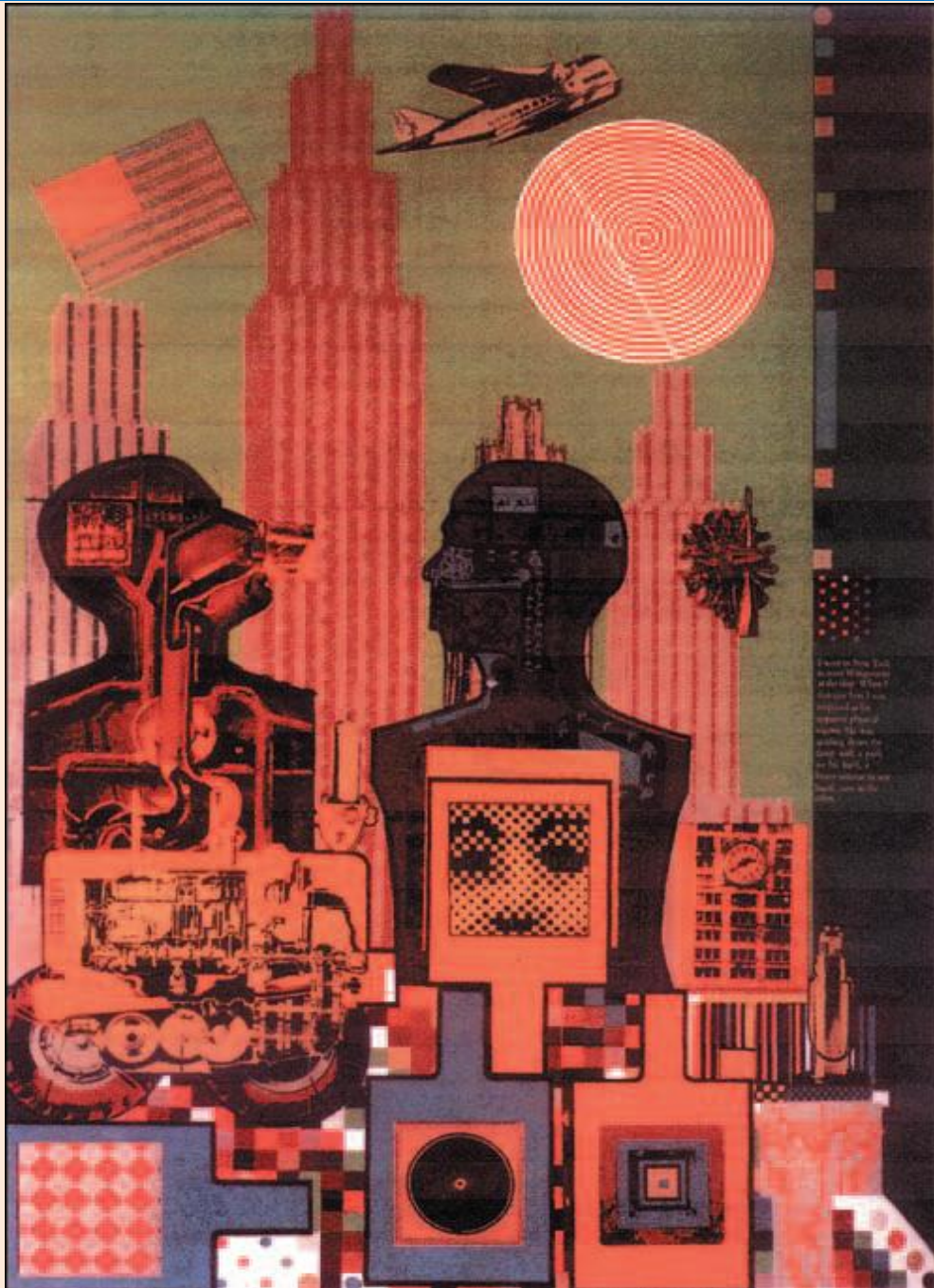
Η γάτα δεν είναι πτηνό.

δ) Κανένας Ιταλός δεν είναι Γάλλος.

Μερικοί Λονδρέζοι είναι Γάλλοι.

Μερικοί Λονδρέζοι είναι Ιταλοί.

6. Να διατυπώσετε δύο συλλογισμούς οι οποίοι να ανήκουν σε διαφορετικά σχήματα.

**Ο ΒΙΤΓΚΕΝΣΤΑΙΝ ΣΤΗ ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ
του Eduardo Paolozzi.**

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

- Με τη γλώσσα εκφράζουμε τις σκέψεις μας και επικοινωνούμε με τους άλλους ανθρώπους. Υπάρχει ουσιαστική σχέση ανάμεσα στον νου και τη γλώσσα.

- Οι λέξεις που χρησιμοποιούμε στον λόγο μας έχουν νόημα. Οι λέξεις αναφέρονται σε έννοιες και αυτές σε σύνολα πραγμάτων, γι' αυτό και παρουσιάζουν μια καθολικότητα. Από τον Πλάτωνα έως τις μέρες μας πολλές θεωρίες έχουν διατυπωθεί για το θέμα των καθολικών εννοιών.

Σημαντικοί σύγχρονοι φιλόσοφοι δέχονται ότι οι λέξεις και οι προτάσεις μας αποκτούν νόημα μέσα από τη χρήση της γλώσσας και

έτσι αποφεύγουν το πρόβλημα των καθολικών εννοιών.

- Η αλήθεια δεν υπάρχει στα πράγματα αλλά στις προτάσεις που οι άνθρωποι διατυπώνουν για τα πράγματα. Η αλήθεια δεν ταυτίζεται με τη βεβαιότητα. Οι δύο σημαντικότερες θεωρίες περί αλήθειας είναι η θεωρία της αντιστοιχίας και η θεωρία της συνοχής.

- Η λογική ασχολείται με τη μελέτη των έγκυρων επιχειρημάτων. "Πατέρας" της επιστήμης της λογικής είναι ο Αριστοτέλης. Στις αρχές του περασμένου αιώνα συντελέστηκε μια επανάσταση στον τομέα της λογικής και αναπτύχθηκε η σύγχρονη μαθηματική ή συμβολική λογική.

- Η κλασική αριστοτελική λογική ασχολείται κυρίως με το θέμα των έγκυρων συλλογισμών. Γι' αυτόν τον λόγο εξετάζει επιπλέον τα διάφορα είδη εννοιών και προτάσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΠΩΣ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΟΥΜΕ;

Στην καθημερινή μας ζωή έχουμε την πεποίθηση πως γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Λέμε, για παράδειγμα, ότι γνωρίζουμε ποια είναι η πρωτεύουσα της Γαλλίας, τότε έγινε η μάχη του Μαραθώνα, πόσο κάνουν δύο και δύο, αν βρέχει ή δε βρέχει τη στιγμή που διαβάζουμε

αυτές τις γραμμές, ότι ξέρουμε να κολυμπάμε ή να οδηγούμε αυτοκίνητο.

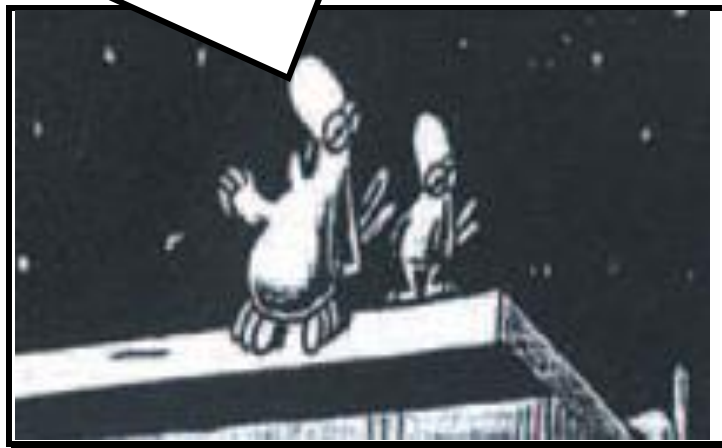
Οι φιλόσοφοι, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, δεν έπαψαν να αναρωτιούνται πόσο βέβαιες και ασφαλείς είναι οι περισσότερες από αυτές τις γνώσεις. Ορισμένοι από αυτούς δε δίστασαν να αμφισβητήσουν τη σιγουριά μας ακόμη και για τους πιο απλούς γνωστικούς ισχυρισμούς, όπως ότι μπορούμε κάθε φορά που σκεφτόμαστε να ξέρουμε πως δεν ονειρευόμαστε ή ότι ο ήλιος θα ανατείλει αύριο, όπως και χθες. Έτσι, προσπάθησαν, με διαφορετικούς τρόπους ο καθένας, να αντιμετωπίσουν ακόμη και τις πιο ακραίες αμφιβολίες και αμφισβητήσεις για τη δυνατότητα οποιασδήποτε γνώσης. Αναζήτησαν κατ' αρ-

χάς κάποιον σταθερό και κοινό ορισμό των κυριότερων μορφών γνώσης. Τους απασχόλησαν ερωτήματα που αφορούν την πηγή της γνώσης, τα είδη και τις μεθόδους απόκτησής της. Τέλος, ο προβληματισμός τους για το αντικείμενο της γνώσης τούς οδήγησε στο πεδίο της μεταφυσικής και της οντολογίας. Το αν και το πώς γνωρίζουμε έχουν άμεση σχέση με το τι γνωρίζουμε.

Τα σημαντικότερα από αυτά τα ερωτήματα, καθώς και τις κυριότερες από τις απαντήσεις που έχουν προταθεί από διάφορους φιλοσόφους θα επιχειρήσουμε να πραγματευθούμε στη συνέχεια.

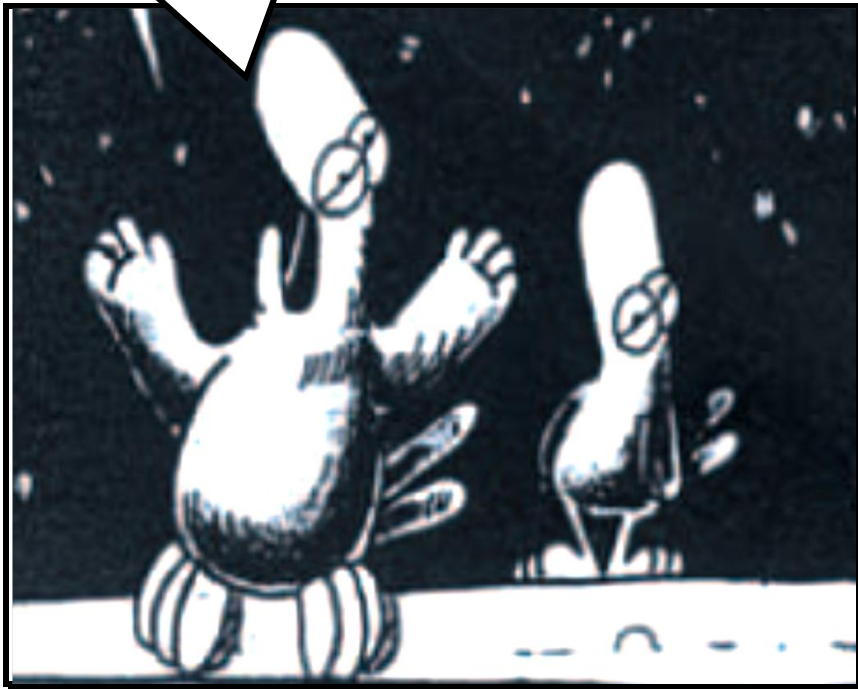
**ΚΟΙΤΑ ΠΟΣΟ ΟΜΟΡΦΑ
ΦΑΙΝΟΝΤΑΙ Τ'ΑΣΤΕΡΙΑ
ΑΠΟΨΕ!**

**ΚΑΘΕ ΦΟΡΑ ΠΟΥ ΚΟΙΤΑΖΩ
Τ'ΑΣΤΕΡΙΑ ΣΚΕΠΤΟΜΑΙ ΠΟΣΟ Α-
ΠΕΛΠΙΣΤΙΚΑ ΜΙΚΡΟΙ ΚΑΙ ΑΣΗΜΑ-
ΝΤΟΙ ΕΙΜΑΣΤΕ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΑΣΥΛ-
ΛΗΠΤΗ ΑΠΕΡΑΝΤΟΣΥΝΗ ΤΟΥ ΣΥ-**

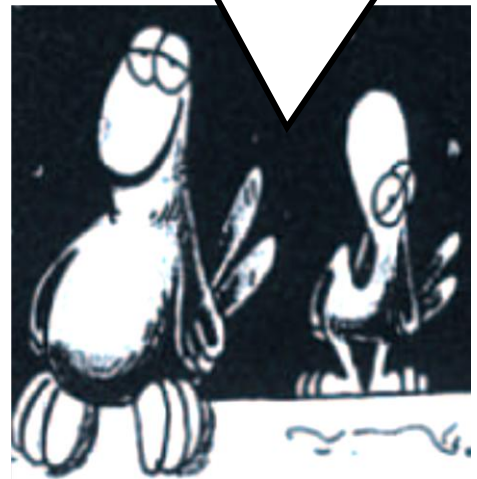
**ΜΕΤΑ ΟΜΩΣ ΣΚΕΠΤΟΜΑΙ ΟΤΙ
ΕΙΜΑΣΤΕ ΚΙ ΕΜΕΙΣ ΚΟΜΜΑΤΙΑ
ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ ΣΥΜΠΑΝΤΟΣ ΚΑΙ
ΤΟΤΕ ΒΛΕΠΩ ΚΑΤΙ ΑΠ'ΤΟ ΜΕ-
ΓΑΛΕΙΟ ΤΟΥ ΑΠΕΙΡΟΥ ΝΑ
ΠΕΡΝΑΕΙ ΚΑΙ Σ'ΕΜΑΣ, ΒΛΕΠΩ
ΚΑΤΙ ΑΠ'ΤΗΝ ΑΙΩΝΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ
ΝΑ ΜΑΣ ΑΓΓΙΖΕΙ!**

**...ΔΕΝ ΤΟ ΒΛΕΠΕΙΣ ΚΙ
ΕΣΥ ΑΥΤΟ;**

**ΑΠΟ'ΔΩ ΠΟΥ
ΚΑΘΟΜΑΙ, ΟΧΙ!**

**Αρκάς, Χαμηλές πτήσεις, Μπα-
μπά, πετάω, εκδ. γράμματα.**

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Ρενέ Μαγκρίτ, Η αυτοκρατορία των φώτων, 1967. Ο πίνακας αυτός αποτυπώνει με έντονο τρόπο το μυστήριο των πραγμάτων. Το φως που αναδύεται από το εσωτερικό του σπιτιού κρατάει για πάντα το μυστικό του.

1. Η σκεπτικιστική πρόκληση - Διαφορετικά είδη σκεπτικισμού

Οι φιλόσοφοι ξεκινούν συνήθως τις συζητήσεις τους στον χώρο της γνωσιολογίας με το ερώτημα αν η γνώση για τα πράγματα που δεχόμαστε πως υπάρχουν είναι δυνατή. Παρατηρούν πως η ικανότητά μας να συλλάβουμε με τον νου μας την πραγματικότητα υπόκειται σε σοβαρούς περιορισμούς. Οι αισθήσεις μας συχνά μας εξαπατούν, όπως, για παράδειγμα, όταν ένα σχήμα μας φαίνεται διαφορετικό από μεγάλη απόσταση ή κάτω από ορισμένες συνθήκες φωτισμού. Σε κάποιες περιπτώσεις κάνουμε λάθος στους συλλογισμούς μας και προβληματιζόμαστε για τους κανόνες που διέπουν τη σκέψη μας, ενώ άλλοτε εκφράζουμε διαφορετικές

απόψεις για πολλά σημαντικά ζητήματα και δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε συμφωνία.

Έτσι, ορισμένοι φιλόσοφοι εκφράζουν αμφιβολίες για το αν μπορούμε ποτέ να είμαστε βέβαιοι ότι γνωρίζουμε πραγματικά πώς είναι ο κόσμος που μας περιβάλλει και ότι δεν παρασυρόμαστε να σχηματίσουμε κάποια ψευδή αντίληψη γι' αυτόν από το πώς μας φαίνεται να είναι. Υποστηρίζουν ότι δε διαθέτουμε ασφαλή κριτήρια για να αποφασίσουμε αν και πότε γνωρίζουμε κάτι στ' αλήθεια, δεν μπορούμε, με άλλα λόγια, να κρίνουμε ποιες εντυπώσεις και ποιες κρίσεις μας θα έπρεπε τελικά να εμπιστευόμαστε. Τους φιλοσόφους αυτούς τους ονομάζουμε σκεπτικούς ή σκεπτικιστές και τη στάση τους α-

πέναντι στη γνώση σκεπτικισμό. Η στάση αυτή παίρνει διαφορετικές μορφές και οδηγεί σε μια ποικιλία τοποθετήσεων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Παράλληλα όμως αναπτύσσονται και πολλές διαφορετικές προσπάθειες για την αντιμετώπισή της. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές μορφές σκεπτικισμού και από τις προσπάθειες αντίκρουσής τους.

α) Αμφισβήτηση της δυνατότητας γνώσης και επιδίωξη της αταραξίας (αρχαίος σκεπτικισμός)

Στην αρχαιότητα σκεπτικιστικές αμφιβολίες για τη γνώση είχαν αντιμετωπιστεί ήδη από την εποχή των προσωκρατικών, των σοφιστών και του ίδιου του Σωκράτη. Ωστόσο ο σκεπτικισμός, ως συ-

στηματική φιλοσοφική στάση, εκφράστηκε κυρίως από τους “πυρρώνειους” σκεπτικούς - δηλαδή από τους οπαδούς του Πύρρωνα από την Ηλεία (3ος αιώνας π.Χ.)- και είχε πρακτικό χαρακτήρα.

Ρενέ Μαγκρίτ, Ξεπατίκωμα 1966. Η αριστερή μορφή μοιάζει να έχει κοπεί από την κουρτίνα, αφήνοντάς

μας να δούμε την αμμουδιά και τη θάλασσα. Αυτό, όμως, δεν είναι σωστό, το περίγραμμα στο κόψιμο δεν συμπίπτει απόλυτα με τη μορφή. Όλα είναι απλώς ζωγραφική, δείχνοντάς μας ότι αυτό που βλέπουμε από το οποίο κάθε πίνακας επιλέγει ένα τμήμα, αποτελείται από ένα πυκνό πλέγμα από άπειρα πέπλα.

Απέβλεπε στην επίτευξη της αταραξίας, της ψυχικής γαλήνης που θα μπορούσε να νιώσει κανείς, εφόσον δεχτεί ότι η γνώση την οποία αναζητούν οι επιστημονικές και φιλοσοφικές θεωρίες είναι ανέφικτη. Ο σκεπτικός επιχειρεί να δείξει ότι για κάθε θέμα υπάρχουν δύο αντίθετες αλλά ισοδύναμες (ισοσθενείς) απόψεις και ότι, σε τελευταία ανάλυση, δεν μπορούμε να αποφασίσουμε ποια να προτιμή-

**σουμε. Γι' αυτόν τον λόγο οφείλου-
με να “επέχουμε” απέναντι σε κάθε
θεωρητική πεποίθηση που υποτί-
θεται ότι μας μιλάει για τη φύση της
πραγματικότητας πέρα από τα φαι-
νόμενα που παρουσιάζονται στις
αισθήσεις μας· οφείλουμε δηλαδή
να μην παίρνουμε θέση, να τηρούμε
στάση ουδετερότητας απέναντι σε
τέτοιες πεποιθήσεις.**

**Τα επιχειρήματα τα οποία χρη-
σιμοποιούν οι αρχαίοι σκεπτικοί
και τα οποία αποκαλούν “τρό-
πους”, όπως διατυπώθηκαν από
τον Αινησίδημο (1ος αιώνας μ.Χ.)
και τον Αγρίππα και μας παραδό-
θηκαν από τον Σέξτο Εμπειρικό
(1ος-2ος αιώνας μ.Χ.), συνοψίζουν
μια σειρά από τέτοιες ισοδύναμες
απόψεις, ανάμεσα στις οποίες φαί-
νεται να μην μπορούμε να επιλέ-
ξουμε. Σ' αυτές περιλαμβάνονται,**

για παράδειγμα, περιπτώσεις κατά τις οποίες το ίδιο πρόσωπο έχει διαφορετικές εντυπώσεις για το ίδιο πράγμα ανάλογα με τη συναισθηματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται (χαρούμενο ή λυπημένο)· η απόσταση από την οποία παρατηρούμε ένα φαινόμενο επηρεάζει τη ζωηρότητα και την ευκρίνεια σύλληψης των αντικειμένων που μας παρουσιάζονται (π.χ. δεν μπορούμε να υπολογίσουμε σωστά το μέγεθος των ουράνιων σωμάτων που βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση)· οι άνθρωποι που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνίες έχουν συχνά αντίθετες πεποιθήσεις και ασύμβατα μεταξύ τους ήθη και έθιμα.

Ορισμένοι από τους αρχαίους σκεπτικούς, όπως ο Καρνεάδης, τους οποίους αποκαλούμε ακαδημαϊκούς, γιατί δίδαξαν στην Ακαδημία

που είχε ιδρύσει ο Πλάτων, υποστήριξαν τη μετριοπαθέστερη άποψη ότι μπορούμε να δεχτούμε μόνο πως οι πεπιοθήσεις μας έχουν κάποιον βαθμό πιθανότητας να είναι αληθείς και δε μας παρέχουν καμιά βεβαιότητα.

β) Νεότερες μορφές σκεπτικισμού

1) Ακραία μεθοδολογική αμφιβολία: υπάρχει κάτι για το οποίο δεν μπορώ να αμφιβάλλω;

Ο Γάλλος φιλόσοφος Ρενέ Ντεκάρτ ή Καρτέσιος (17ος αιώνας) αναφέρεται συχνά ως εκείνος που συνέλαβε την πιο ακραία μορφή σκεπτικισμού. Ζώντας σε μια εποχή ραγδαίας ανάπτυξης της επιστήμης, αλλά και έντονων θρησκευτικών ερίδων μεταξύ καθολικών και προ-

τεσταντών, ο Ντεκάρτ θεώρησε αναγκαίο να αναζητήσει στέρεα θεμέλια για τη γνώση. Έτσι, γενικεύοντας τη διαπίστωση ότι συχνά μας εξαπατούν οι αισθήσεις μας, διατύπωσε κάποιες υπερβολικές σκεπτικιστικές υποθέσεις, προκειμένου να εξετάσει αν υπάρχουν βέβαιες πεποιθήσεις που θα μείνουν απρόσβλητες ακόμη και από αυτές.

Παρατηρώντας ότι, όταν ονειρευόμαστε, δεν καταλαβαίνουμε πολλές φορές ότι ονειρευόμαστε και το συνειδητοποιούμε μόνον αργότερα, αφού πια έχουμε ξυπνήσει, υποστήριξε ότι δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε με βεβαιότητα την κατάσταση του ονείρου από εκείνη της εμπειρίας μας, όταν είμαστε ξύπνιοι. Αναρωτήθηκε επίσης αν μπορούμε να δεχτούμε με ασφάλεια ακόμη και λογικές και μαθηματικές

αλήθειες - όπως, για παράδειγμα, ότι ένα τετράγωνο έχει τέσσερις πλευρές και ότι το άθροισμα του δύο και του τρία είναι πέντε-που φαίνεται να μην αλλάζουν ακόμη και όταν κοιμόμαστε, υποθέτοντας ότι αυτές οι αλήθειες θα μπορούσαν να μην ισχύουν στην πραγματικότητα, αλλά κάποιος “μοχθηρός δαίμονας” να μας κάνει να τις πιστεύουμε. Η υπόθεση μάλιστα αυτή του “μοχθηρού δαίμονα” έχει αναβιώσει στις μέρες μας σε μυθιστορήματα επιστημονικής φαντασίας, στα οποία τον ρόλο του πανούργου και πανίσχυρου δαίμονα παίζει τώρα κάποιος τρελός επιστήμονας που μας εξαπατά, χωρίς να το γνωρίζουμε, αφού, για παράδειγμα, συντηρεί τον εγκέφαλό μας -χωριστά από το υπόλοιπο σώμα μας- μέσα

σε ένα δοχείο στο εργαστήριό του, όπου με ηλεκτρόδια μας παρέχει τις (λανθασμένες) πληροφορίες τις οποίες θέλει να μας κάνει να πιστέψουμε. Ωστόσο, όπως επισήμανε ο Ντεκάρτ, μπορεί να είναι κανείς βέβαιος για ένα πράγμα: ότι τη στιγμή που αμφιβάλλει για την αλήθεια οποιασδήποτε πεποίθησης, αφού μπορεί να ονειρεύεται ή και να τον εξαπατά κάποιος “κακός δαίμονας”, πρέπει να υπάρχει ο ίδιος για να αμφιβάλλει, να ονειρεύεται ή να εξαπατάται. Όλες αυτές είναι μορφές σκέψης και το υποκείμενο, καθώς σκέφτεται, κατανοεί ότι πρέπει να υπάρχει, για να μπορεί να σκέφτεται. Αυτό είναι το νόημα του περιφημου επιχειρήματος του Ντεκάρτ σκέφτομαι, [άρα] υπάρχω” (“cogito, ergo sum”).

Ο Ντεκάρτ όμως πίστευε εσφαλμένα ότι το επιχείρημά του επέτρεπε στο υποκείμενο της σκέψης να γνωρίζει με σιγουριά όχι μόνο ότι υπάρχει τη στιγμή που σκέφτεται, αλλά και ότι αποτελεί μια άυλη, σταθερή οντότητα, μια ψυχή, η οποία είναι τελείως ξεχωριστή από το ανθρώπινο σώμα και μπορεί να υφίσταται ανεξάρτητα από αυτό(βλ. παρακάτω κεφάλαιο 5.11.2). Στη συνέχεια, για να πάψει να αμφιβάλλει και για την ύπαρξη του σώματός του και όλων των υλικών αντικειμένων του εξωτερικού κόσμου, ο Ντεκάρτ προσπάθησε να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού. Τα κυριότερα επιχειρήματα τα οποία αναπτύσσει γι' αυτό το θέμα είναι τα εξής: α) Εμείς οι άνθρωποι, ως όντα ατελή, δε θα μπορούσαμε να

είμαστε η αιτία της ίδιας της ιδέας της τελειότητας που υπάρχει στον νου μας και που πρέπει να αποδώσουμε στο υπέρτατο ον. Κατ' ανάγκην λοιπόν η αιτία αυτή υπάρχει ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου – μόνο η “πραγματικότητα” του “τέλειου Θεού” θα μπορούσε να είναι η αιτία της ιδέας του “τέλειου” που έχει ο άνθρωπος.

Η πριγκίπισσα Ελισάβετ, ανιψιά του Καρόλου Α΄ της Αγγλίας με στολή κυνηγιού. Η αλληλογραφία της με τον Ντεκάρτ δείχνει την ικανότητά της να εντοπίζει με ακρίβεια τις αδυναμίες του συστήματός του.

β) Όπως είχε υποστηρίξει και ο Άγιος Άνσελμος του Καντέρμπουρου, και μόνο με το να συλλάβουμε με το νου μας κάποιο τέλει ον θα καταλάβουμε ότι αυτό πρέπει να υπάρχει, γιατί αναγκαστικά η τελειότητα κρύβει μέσα της ύπαρξη (εφόσον η ανυπαρξία είναι ένα είδος ατέλειας). Αν οι συγκεκριμένες προσπάθειες απόδειξης της ύπαρξης του Θεού είναι επιτυχημένες, ο μεθοδολογικός και προσωρινός σκεπτικισμός του Ντεκάρτ έχει κατανικηθεί. Ο πανάγαθος και παντοδύναμος δημιουργός αποτελεί εγγύηση πως οι

σαφείς και ευκρινείς ιδέες μας για τη φύση της πραγματικότητας δε μας παραπλανούν. Ωστόσο, οι περισσότεροι φιλόσοφοι δεν πείθονται από τα παραπάνω επιχειρήματα. Όσον αφορά την προτεινόμενη από τον Ντεκάρτ εξήγηση για την προέλευση της ιδέας της τελειότητας που υπάρχει στον νου μας, οι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι παρατηρούν πως μπορεί να την έχουμε σχηματίσει με τη σκέψη μας, χωρίς να χρειάζεται να υπάρχει Θεός που να την έχει βάλει εκεί. Επισημαίνουν ακόμη ότι η ύπαρξη είναι κάτι διαφορετικό από τις έννοιές μας και δεν μπορούμε να τη συμπεράνουμε από μια ιδέα που φανταζόμαστε, ακόμη κι αν αυτή είναι η ιδέα ενός απόλυτα τέλει οντος. Έτσι, οι υπερβολικές σκεπτικιστικές αμφιβολίες τις οποίες επινόησε ο Ντε-

κάρτ, προκειμένου να οδηγηθεί σε ακλόνητες αλήθειες που θα θεμελίωσαν τη γνώση στο σύνολό της, παραμένουν αναπάντητες: Υπάρχουν άραγε άλλα υλικά αντικείμενα και πρόσωπα πέρα από τον νου του υποκειμένου που γνωρίζει πως υπάρχει εφόσον σκέφτεται; Πώς μπορεί κάποιος να σιγουρευτεί ότι οι πεπιοθήσεις του για τον κόσμο δεν είναι απλώς προϊόντα ονείρου ή παραίσθησης; Πώς μπορεί να είναι βέβαιος ότι οι άνθρωποι, των οποίων βλέπει μόνο τα σώματα, έχουν εσωτερικές εμπειρίες και αισθήματα ίδια με τα δικά του;

Ρενέ Ντεκάρτ: Πολλοί ήταν εκείνοι που ζωγράφισαν το πορτρέτο του Ντεκάρτ όσο ο ίδιος ζούσε. Το πιο γνωστό είναι 1) (Πάνω -αριστερά) ζωγραφισμένο απ τον Frans Hals και εκτίθεται στο Λούβρο, 2) (Πάνω-δεξιά) αυτό το λιγότερο γνωστό πορτρέτό του Ντεκάρτ από τον Bourdin δείχνει ένα πιο γερασμένο, με λιγότερη ίσως αυτοπεποίθηση μοντέλο.

2) Ο σκεπτικισμός ως αποτέλεσμα μιας ορισμένης θεώρησης των βασικών στοιχείων της γνώσης

Ο ΝΤΕΙΒΙΝΤ ΧΙΟΥΜ ζωγραφισμένος από τον Allan Ramsay.

Μία διαφορετική προσέγγιση του προβλήματος της δυνατότητας της

γνώσης, η οποία οδηγεί στη ριζική
αμφισβήτησή της, απαντά στο έργο
του Σκωτσέζου φιλοσόφου Ντέι-
βιντ Χιουμ (18ος αιώνας). Σύμφωνα
με τον Χιουμ, η γνώση μας για τον
κόσμο προέρχεται αποκλειστικά
από τις αισθήσεις μας. Τα βασικά
στοιχεία αυτής της γνώσης είναι τα
δεδομένα των αισθήσεων, όπως η
εντύπωση ενός χρώματος, ενός
ήχου, μιας μυρωδιάς. Το πρόβλημα
είναι ότι από αυτές τις επιμέρους,
ατομικές παραστάσεις στον νου
μας δεν μπορούμε να συμπερά-
νουμε με σιγουριά πως υπάρχουν
συνεχή και συμπαγή υλικά αντικεί-
μενα που τις προκαλούν. Επιπλέ-
ον, αν εξετάσουμε προσεκτικά το
εσωτερικό της πνευματικής μας
δραστηριότητας, που μοιάζει με ένα
“θέατρο” χωριστών παραστάσεων,
δε θα βρούμε κάποια ενιαία ψυχή,

όπως πίστευε ο Ντεκάρτ. Σε κάθε περίπτωση, η παρατήρηση της κανονικής διαδοχής των φαινομένων μέσα στον χρόνο δε μας φανερώνει κάποια αιτία η οποία συνδέει αυτά τα φαινόμενα, ούτε κάποιον φυσικό νόμο που ρυθμίζει αυτή τη διαδοχή - και θα συνεχίσει αναγκαστικά να τη ρυθμίζει και στο μέλλον. Έτσι, δεν είναι λογικά αδύνατον να πάψει η γη να έλκει τα σώματα που βρίσκονται στην επιφάνειά της και ο ήλιος να μην ανατείλει το επόμενο πρωί, όπως συνέβαινε μέχρι σήμερα.

Ο Χιουμ υποστηρίζει ότι οι σκεπτικιστικές αμφιβολίες για τη δυνατότά μας να συλλάβουμε κάποια σταθερή υφή της πραγματικότητας, πίσω από το χάος των εντυπώσεων που μας παρέχουν οι αισθήσεις

και στις οποίες στηρίζονται αποκλειστικά οι ιδέες που σχηματίζουμε για το τι υπάρχει, δεν πρέπει να μας οδηγήσουν σε αδιέξοδο όσον αφορά τις πρακτικές μας ασχολίες. Πιστεύει ότι τελικά είναι αναπόφευκτο να εμπιστευθούμε τις προδιαθέσεις με τις οποίες μας έχει προικίσει η φύση. Στην πράξη, είμαστε υποχρεωμένοι να ζήσουμε προβάλλοντας στον κόσμο γύρω μας την ενότητα και την ομοιομορφία που δεχόμαστε πως έχει, βασισμένοι στα ένστικτα και στις συνήθειες μας και όχι σε κάποια λογικά ασφαλής γνώση. Ωστόσο, για ορισμένους από τους σημαντικότερους επικριτές του Χιουμ, όπως ο Καντ, η λύση την οποία υιοθετεί ισοδυναμεί με πλήρη παραίτηση του ορθού λόγου από τους γνωστικούς του

στόχους και δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική.

2. Στρατηγικές αντιμετώπισης του σκεπτικισμού

Στις διάφορες μορφές σκεπτικισμού οι φιλόσοφοι έχουν αντιδράσει με ποικίλους τρόπους. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για διαφορετικές στρατηγικές αντιμετώπισης αυτών των μορφών, δηλαδή για την επεξεργασία συνδυασμών επιχειρημάτων που προσπαθούν να τις αντικρούσουν συνολικά. Εδώ δεν μπορούμε να ασχοληθούμε διεξοδικά με αυτά τα επιχειρήματα. Αξίζει όμως να αναφέρουμε ανάμεσα σ' αυτά την επίκληση του κοινού νου, την υπεράσπιση της άποψης πως ο σκεπτικισμός μπορεί να ξεπεραστεί, εφόσον το ανθρώπινο πνεύμα προοδεύσει και "ωριμάσει" μέσα από την ιστορική του εξέλιξη, κα-

θώς και την προσπάθεια κατάδειξης της αδυναμίας των σκεπτικών να υποστηρίξουν με συνέπεια τις αμφιβολίες τους, γιατί θα έπρεπε να διαθέτουν κάποια στοιχειώδη γνώση, για να μπορούν να διατυπώσουν και να κατανοούν οι ίδιοι αυτές τις αμφιβολίες. Ορισμένοι μάλιστα σύγχρονοι φιλόσοφοι έχουν υποστηρίξει πως οι σκεπτικιστικές ανησυχίες είναι ανόητες, επειδή θέτουν ερωτήματα που είναι αδύνατον να απαντηθούν.

Ο ΤΖ. Ε. ΜΟΥΡ(1873-1958): Γνωστότερα είναι τα κείμενα του που αφορούν την Ηθική και τη σχέση μεταξύ σκεπτικισμού και κοινού νου.

Η πειστικότερη ίσως πρακτική αντίρρηση για τις πιο ακραίες μορφές σκεπτικισμού είναι πως αυτός αναζητεί υπερβολικά και άχρηστα

κριτήρια βεβαιότητας για τους γνωστικούς μας ισχυρισμούς. Η κίνηση αυτή είναι μια τακτική υποχώρηση σε ένα ασφαλές έδαφος, όπου μπορούμε να διαφυλάξουμε τις περισσότερες γνώσεις μας, δηλαδή να θεωρήσουμε ότι είναι δυνατόν να γνωρίζουμε ό, τι μας είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε. Και είναι σαφές ότι δεν υπάρχει δυνατότητα χρήσιμης γνώσης κατά τη διάρκεια εμπλοκής μας σε φανταστικές καταστάσεις πλήρους αδυναμίας σωστής σύνδεσης της σκέψης μας με την πραγματικότητα, όπως είναι αυτή του ονείρου, από το οποίο δεν μπορούμε να βγούμε, ή όπως αυτή κατά την οποία μας εξαπατά ο “μοχθηρός δαίμονας” της υπόθεσης του Ντεκάρτ ή ένας “τρελός επιστήμονας” .

Ωστόσο, ο εφησυχασμός κατά την αναζήτηση μιας τέτοιας χρήσιμης και λειτουργικής γνώσης δεν αρκεί για όποιον θέλει να φιλοσοφήσει σε βάθος. Πρέπει να κατανοήσουμε τι μπορεί να σημαίνει αυτή η γνώση και ποια είναι τα χαρακτηριστικά της. Γι' αυτόν τον λόγο θα χρειαστεί να διερευνήσουμε τη σημασία της, αφού εξετάσουμε αν μπορεί να διατυπωθεί ένας γενικός ορισμός της γνώσης.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Παραθέτουμε στη συνέχεια κάποιους από τους δέκα "τρόπους" των σκεπτικών:

"α. Τα ίδια πράγματα γίνονται αντιληπτά με διαφορετικό τρόπο από τα διάφορα ζώα. Το θαλασσινό νερό, για παράδειγμα, δεν το πίνει ο

άνθρωπος, ενώ για τα ψάρια είναι πόσιμο και πολύ ευχάριστο.

β. Το ίδιο πρόσωπο σχηματίζει διαφορετικές εντυπώσεις για τα ίδια πράγματα, ανάλογα με το αν είναι άρρωστο ή υγιές, μεθυσμένο ή νηφάλιο, λυπημένο ή χαρούμενο κτλ. Όσοι κοιμούνται, για παράδειγμα, βλέπουν όνειρα που βέβαια δεν τα βλέπουν όσοι βρίσκονται σε εγρήγορση. Και οι πεινασμένοι βρίσκουν νόστιμα ορισμένα φαγητά, που στους χορτάτους προκαλούν αποστροφή.

γ. Τα πράγματα μας φαίνονται διαφορετικά ανάλογα με την απόσταση από την οποία τα παρατηρούμε και με τον τόπο στον οποίο βρίσκονται. Από μακριά, για παράδειγμα, ένα πλοίο φαίνεται μικρό και ακίνητο, ενώ από κοντά φαίνεται μεγάλο και κινούμενο. Και το

κουπί της βάρκας, όταν είναι έξω από το νερό, είναι ίσιο, ενώ μέσα στο νερό φαίνεται "σπασμένο".

δ. Ποτέ δεν αντιλαμβανόμαστε ένα αντικείμενο ως κάτι ξεχωριστό και απομονωμένο, αλλά πάντοτε σε συνδυασμό με άλλα αντικείμενα, πράγμα που μας εμποδίζει να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για τη φύση και τις ιδιότητές του. Ένα σώμα, για παράδειγμα, μέσα στο νερό φαίνεται ελαφρύτερο από ό, τι έξω από αυτό.

ε. Οι εντυπώσεις μας εξαρτώνται από τη συχνότητα εμφάνισης των αντίστοιχων αντικειμένων. Όσο πιο σπάνια είναι η εμφάνιση ενός πράγματος, τόσο πιο ζωηρή είναι η εντύπωση που αυτό μας προκαλεί. Ο ήλιος, για παράδειγμα, παρά το εκτυφλωτικό φως του, δεν αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού, γιατί εμφα-

νίζεται καθημερινά, ενώ δε συμβαίνει το ίδιο με έναν κομήτη που συγκριτικά είναι ασήμαντος.

στ. Οι αντιλήψεις και τα ήθη, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι κάθε είδους δοξασίες διαφέρουν από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Ενώ ορισμένοι πρωτόγονοι, για παράδειγμα, θεωρούν τις ανθρωποθυσίες κάτι το φυσικό και το αυτονόητο, για τους πολιτισμένους είναι κάτι το αποτρόπαιο και το αδιανόητο".

(Σέξτος Εμπειρικός, Πυρρώνεια Υποτυπώσεις, βιβλίο Ι, κεφ. 14)

2. "Σύμφωνα με τον Τίμωνα, ο Πύρρων διακήρυξε ότι είναι εξίσου αδύνατο να διακρίνουμε, να μετρήσουμε και να κρίνουμε τα πράγματα (αδιάφορα, αστάθμητα, ανεπίκριτα). Γι' αυτόν τον λόγο, ούτε τα δεδομέ

να των αισθήσεών μας ούτε οι κρίσεις μας είναι ψευδείς ή αληθείς. Δεν πρέπει συνεπώς να στηριζόμαστε σ' αυτές, αλλά πρέπει να αποφεύγουμε να διατυπώνουμε κρίσεις, να μην κλίνουμε προς τη μία ή την άλλη άποψη, και να είμαστε κατηγορηματικοί, λέγοντας για κάθε επιμέρους πράγμα ότι είναι όχι περισσότερο από ότι δεν είναι, ή ότι και είναι και δεν είναι, ή ότι ούτε είναι ούτε δεν είναι. Για όσους υιοθετούν αυτή τη στάση η συνέπεια θα είναι να φτάσουν πρώτα στην άρνηση να διατυπώνουν ισχυρισμούς (αφασία) και κατόπιν στην ψυχική ηρεμία (αταραξία). [...]

Ο Πύρρων καταφέρεται εναντίον όλων των θεωριών της γνώσης που ζητούσαν οι Στωικοί και οι

Επικούρειοι, για να δείξουν ότι ορισμένες αντιληπτικές εμπειρίες μάς δίνουν απόλυτα ακριβή πληροφόρηση για την αληθινή φύση των (εξωτερικών) αντικειμένων. Η βάση της κριτικής του είναι ότι δεν μπορούμε να φτάσουμε στα αντικείμενα ανεξάρτητα από την αισθητηριακή αντίληψη, και ότι η αισθητηριακή αντίληψη δεν μας παρέχει εγγύηση ότι συλλαμβάνουμε τα πράγματα όπως πραγματικά είναι. Συνεπώς, τα αντικείμενα καθεαυτά δεν προσφέρονται για έλεγχο της αισθητηριακής μας αντίληψης. Η αισθητηριακή αντίληψη αποκαλύπτει στο υποκείμενο της αντίληψης "αυτό που φαίνεται" (το φαινόμενο), ωστόσο, "αυτό που φαίνεται" δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως έγκυρη μαρτυρία από την οποία να

συνάγουμε "αυτό που είναι" (τον)".

(A. Long, Η ελληνιστική φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί, μτφρ. Σ. Δημόπουλος, Μ. Δραγώνα -Μονάχου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σ. 137 και 139)

Πικάσο, Αυτοπροσωπογραφία με παλτό.

Αυτή η αυτοπροσωπογραφία που ζωγραφίστηκε στα τέλη του 1901, μας προσφέρει μια συμβολική εικόνα της δύναμης που απέδιδε ο καλλιτέχνης στο διεισδυτικό του βλέμμα. Σήμερα το έργο φιλοξενείται στο Μουσείο Πικάσο, στο Παρίσι. Η Γερτρούδη Στάιν μιλά για τη διεισδυτικότητα αυτού του βλέμματος: "Ο Πικάσο ανέλυε την όρασή του: "δεν ήθελε να ζωγραφίζει πράγματα που δεν έβλεπε, οι άλλοι ικανοποιούνταν με την εξωτερική εμφάνιση, η οποία δεν αποτελούσε καθόλου αυτό που μπορούσαν να δουν, αλλά αυτό που γνώριζαν ότι υπήρχε. Είναι πολύ διαφορετικό."

3. "Επειδή τότε επιθυμούσα να ασχοληθώ μόνο με την αναζήτηση της αλήθειας, σκέφτηκα ότι έπρεπε να κάνω εντελώς το αντίθετο και να

απορρίψω ως απόλυτα ψευδές καθετί στο οποίο θα μπορούσα να φανταστώ την παραμικρή αμφιβολία, για να δω αν θα έμενε καθόλου ύστερα από αυτά κάτι που να πιστεύω και που να είναι τελείως αδιαμφισβήτητο.

Έτσι, επειδή οι αισθήσεις μάς απαιτούν καμιά φορά, θέλησα να υποθέσω ότι δεν υπήρχε τίποτε που να είναι έτσι όπως μας κάνουν να το φανταζόμαστε, και επειδή υπάρχουν άνθρωποι που κάνουν λάθη καθώς συλλογίζονται, έστω κι όταν εγγίζουν τα απλούστερα θέματα της γεωμετρίας, και κάνουν σε αυτά παραλογισμούς, απέρριψα ως ψευδείς όλους τους λόγους που είχα χρησιμοποιήσει προηγουμένως ως αποδείξεις και, τέλος, σκεπτόμενος ότι όλες αυτές οι ίδιες σκέψεις που κά-

νουμε ξύπνιοι μπορούν να μας έλθουν όταν κοιμόμαστε, χωρίς όμως και να είναι καμιά τους αληθινή, απόφάσισα να υποθέσω ότι δέχομαι πως όλα τα πράγματα που είχαν ποτέ μπει στο πνεύμα μου δεν ήταν περισσότερο αληθινά από τις ψευδαισθήσεις των ονείρων μου.

Αμέσως όμως κατόπιν πρόσεξα ότι, ενώ εγώ ήθελα να σκεφτώ έτσι, πως όλα ήταν ψεύτικα, έπρεπε αναγκαστικά εγώ που το σκεφτόμουν να ήμουν κάτι. Και παρατηρώντας πως αυτή η αλήθεια: σκέφτομαι, άρα υπάρχω ήταν τόσο γερή και τόσο σίγουρη, ώστε όλες μαζί οι εξωφρενικές υποθέσεις των σκεπτικών φιλοσόφων δεν ήταν ικανές να την κλονίσουν, έκρινα πως μπορούσα να την παραδεχτώ δίχως ενδοιασμούς σαν

την πρώτη αρχή της φιλοσοφίας που αναζητούσα”.

(Rene Descartes, Λόγος περί μεθόδου, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Χριστόφορος Χρηστίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976 6.3-32)

Πικάσο, Προσωπογραφία του Βολάρ, 1910, φυλάσσεται στη Μόσχα

στο Μουσείο Πούσκιν. Ο Μαλρό το τοποθέτησε στο Φανταστικό Μουσείο (1965), λόγω της σημασίας του για την τέχνη του 20ου αιώνα.

Λεονάρντο, Μουσικός, περ. 1490, Αμβροσιανή Πινακοθήκη, Μιλάνο. Το έργο που δημιουργήθηκε στην καρδιά της Αναγέννησης εκφράζει την μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε ο ουμανισμός για τον άνθρωπο

ως δάσκαλο της γνώσης και κύριο του σύμπαντος. Στον πίνακα του Πικάσο, αντιθέτως, τα μάτια είναι κλειστά σχεδόν σα να θέλουν να υπογραμμίσουν το γεγονός ότι ο Βολλάρ δεν είχε καμιά σχέση με το μυστήριο της δημιουργίας· πρωταγωνιστής της κυβιστικής εικόνας δεν είναι η προσωπικότητα του ανθρώπου αλλά η οργάνωση του πίνακα.

4. “Η ενάργεια και η βεβαιότητα με την οποία ονειρευόμαστε πρέπει να μας γεννά την αμφιβολία που δεν είναι ποτέ δυνατόν να εξαφανιστεί εντελώς, μήπως ονειρευόμαστε ακόμη και όταν έχουμε την εντύπωση ότι είμαστε σε εγρήγορση και ότι αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις. [...] Καμιά άλλη δραστηριότητά μας, εκτός από τη συνειδησιακή, δεν περιέχει τη βεβαιότητα του είναι. Το

ότι λ.χ. περπατώ μπορεί να είναι κάτι που το φαντάζομαι στο όνειρό μου, το ότι όμως είμαι ένα ον που έχει συνείδηση δεν είναι δυνατόν να αποτελεί απλώς και μόνο αποκύημα της φαντασίας μου, γιατί και η φαντασία είναι ένα είδος συνείδησης. [...] Θα υποθέσω ότι δεν υπάρχει ένας άριστος Θεός, πηγή της αλήθειας, αλλά κάποιος κακόβουλος δαίμονας, παντοδύναμος και παμπόνηρος, που χρησιμοποιεί όλη την πανουργία του για να με ξεγελά. Θα θέσω ότι ο ουρανός, ο αέρας, η γη, τα χρώματα, τα σχήματα, οι ήχοι και όλα τα εξωτερικά πράγματα δεν είναι τίποτα άλλο από ονειρικοί εμπαιγμοί διά των οποίων εκείνος στήνει παγίδες στην ευπιστία μου. Θα θεωρήσω τον εαυτό μου σαν να μην έχω χέρια, μάτια, σάρκα, αίμα ή αισθήσεις, αλλά να

νομίζω εσφαλμένα ότι τα έχω αυτά. [...] Αν όμως με ξεγελά είναι αναμφίβολο ότι υπάρχω[^] και ας με ξεγελά όσο θέλει, αφού δε θα με κάνει ποτέ να μην είμαι τίποτα όσο θα σκέφτομαι ότι είμαι κάτι. Όστε [...] πρέπει εντέλει να καταλήξω ότι η απόφαση, Εγώ είμαι, εγώ υπάρχω, αληθεύει αναγκαία όποτε την προφέρω ή τη συλλαμβάνω στο πνεύμα μου. [...] Αλλά τι είμαι λοιπόν; Σκεπτόμενο πράγμα. Τι είναι αυτό; Είναι ένα πράγμα που αμφιβάλλει, νοεί, βεβαιώνει, αρνείται, θέλει, δε θέλει, φαντάζεται επίσης και αισθάνεται...” (Ρενέ Ντεκάρτ, Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2003, σ. 68, 71, 77)

5. “Απομένουν οι κρίσεις στις οποίες πρέπει να φροντίσω να μη σφάλω.

Όμως η κυριότερη και συχνότερη πλάνη που μπορεί να βρεθεί σε αυτές έγκειται στο ότι κρίνω ότι οι ιδέες που είναι μέσα μου είναι όμοιες ή σύμμορφες με κάποια πράγματα που βρίσκονται έξω από μένα. [...]

Τώρα όμως έχω αντιληφθεί ότι υπάρχει Θεός και έχω κατανοήσει συγχρόνως ότι όλα τα άλλα εξαρτώνται από αυτόν, ότι δεν είναι πλανηρός και ότι από αυτό συνάγεται ότι όλα όσα αντιλαμβάνομαι σαφώς και διακριτώς αληθεύουν αναγκαία”.

(Ρενέ Ντεκάρτ, Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2003, σ. 82, 155)

6. “Η πιο ακραία εκδοχή του σκεπτικισμού για τον εξωτερικό κόσμο και τη σχέση μου μαζί του είναι το να φανταστώ ότι δεν έχω καν σώμα.

Δεν είμαι παρά ένας εγκέφαλος που επιπλέει μέσα σ' ένα δοχείο με χημικές ουσίες. Ένας σατανικός επιστήμονας έχει συνδέσει με καλώδια τον εγκέφαλό μου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να έχω την ψευδαίσθηση της αισθητηριακής εμπειρίας. Ο επιστήμονας έχει κατασκευάσει κάτι σαν μηχανή εμπειριών. Μπορώ να σηκωθώ και να πάω στα μαγαζιά για ν' αγοράσω εφημερίδα. Ωστόσο, όταν το κάνω αυτό, το μόνο που συμβαίνει στην ουσία είναι ότι ο επιστήμονας ενεργοποιεί ορισμένα νεύρα στον εγκέφαλό μου, έτσι ώστε να έχω την ψευδαίσθηση ότι το κάνω. Όλες οι εμπειρίες που νομίζω ότι βιώνω μέσα από τις πέντε αισθήσεις μου είναι στην πραγματικότητα αποτέλεσμα της διέγερσης του ασώματου εγκε-

φάλου μου απ' αυτόν τον σατανικό επιστήμονα. [...] Αυτή η κατάσταση δεν είναι τόσο τραβηγμένη όσο ίσως ακούγεται. Οι επιστήμονες κάνουν ήδη πειράματα με προσομοίωση της πραγματικότητας σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, που ονομάζεται “εικονική πραγματικότητα”.

(Nigel Warburton, Φιλοσοφία. Τα βασικά ζητήματα, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1999, σ. 150-151)⁷. “Η υπόθεση ότι το μέλλον μοιάζει με το παρελθόν δε θεμελιώνεται σε επιχειρήματα οποιουδήποτε είδους, αλλά στηρίζεται εξ ολοκλήρου στο έθος, που μας καθορίζει να περιμένουμε και στο μέλλον την ίδια ακολουθία αντικειμένων την οποία έχουμε συνηθίσει να παρατηρούμε στο παρελθόν...” (Ντέιβιντ Χιουμ, Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση, βιβλίο Ι,

μέρος ΙΙΙ, κεφάλαιο ΧΙΙ, μτφρ. Μαρία Πουρνάρη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005)

8. “Εφόσον ο λόγος δεν μπορεί να διαλύσει τα σύννεφα, είναι μεγάλη τύχη που η φύση φροντίζει γι’ αυτό από μόνη της να με θεραπεύσει από τη φιλοσοφική μελαγχολία και από το παραλήρημα στο οποίο έχω πέσει. Και το πετυχαίνει αυτό είτε μέσω της χαλάρωσης του νου μου είτε μέσω της απασχόλησης με μια έντονη εντύπωση των αισθήσεών μου, που διώχνει όλες αυτές τις χίμαιρες. Γευματίζω, παίζω μια παρτίδα τάβλι και διασκεδάζω με τους φίλους μου και, όταν έπειτα από ψυχαγωγία τριών ή τεσσάρων ωρών επιστρέψω σε αυτούς τους διαλογισμούς, μου φαίνονται τόσο ψυχροί και βεβιασμένοι και γελοίοι, ώστε δεν έχω την

παραμικρή διάθεση να εμβαθύνω περισσότερο”.

(Ντέιβιντ Χιούμ, Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση, βιβλίο Ι, μέρος ΙV, κεφάλαιο VII, μτφρ. Μαρία Πουρνάρη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005)

9. “Ο σκεπτικισμός δεν είναι μη ανασκευάσιμος, αλλά προφανής ανοησία, όταν επιμένει να αμφιβάλλει εκεί όπου δεν μπορεί να υπάρξει ερώτημα. Γιατί αμφιβολία υπάρχει εκεί όπου υπάρχει ερώτημα· και ερώτημα εκεί όπου υπάρχει απάντηση· και απάντηση μονάχα εκεί όπου κάτι μπορεί να λεχθεί”. (Ludwig Wittgenstein, Tractatus Logico Philosophicus, μτφρ. Θ. Κιτσόπουλος, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 51)

10. “Τα ερωτήματα που θέτουμε και οι αμφιβολίες μας εξαρτώνται από το γεγονός ότι ορισμένες προτάσεις

εξαιρούνται από την αμφιβολία, σαν να ήταν μεντεσέδες, αρθρώσεις πάνω στις οποίες αυτές οι αμφιβολίες στηρίζονται. Δηλαδή αποτελεί μέρος της λογικής των επιστημονικών ερευνών μας ότι στην πράξη κάποια πράγματα δεν αμφισβητούνται. [...] 'Όταν προσπαθώ να νικήσω κάποιον στο σκάκι, δεν μπορώ να αναρωτιέμαι για το αν τα πιόνια μπορούν από μόνα τους να αλλάξουν θέση και ταυτόχρονα η μνήμη μου να με ξεγελά, ώστε να μην το παρατηρώ". (Ludwig Wittgenstein, *Über Gewissheit* [Περί βεβαιότητας], §341, 342, 346)

11. “[Ο Βίτγκενσταϊν και ο Χιουμ] ...συμφωνούν στο ότι οι “πεποιθήσεις” μας πως τα σώματα υπάρχουν και, μιλώντας πρόχειρα, ότι η επαγωγή είναι γενικά αξιόπιστη, δεν είναι θε-

μελιωμένες και ταυτόχρονα δεν επιδέχονται σοβαρή αμφισβήτηση. Οι πεποιθήσεις αυτές βρίσκονται, θα μπορούσε να πει κανείς, εκτός του πλαισίου της κριτικής και ορθολογικής μας ικανότητας, με την έννοια ότι ορίζουν την περιοχή μέσα στην οποία ασκείται αυτή η ικανότητα - ή βοηθούν να οριστεί. Η απόπειρα να αντιμετωπίσει κανείς τη συστηματική σκεπτικιστική αμφιβολία με επιχειρήματα που υποστηρίζουν αυτές τις πεποιθήσεις, με ορθολογική δηλαδή δικαιολόγηση, φανερώνει απλώς μια ριζική παρανόηση του ρόλου που αυτές παίζουν στο σύστημα των πεποιθήσεών μας.

Ο σωστός τρόπος αντιμετώπισης της συστηματικής αμφιβολίας δεν είναι η απόπειρα ανασκευής της με επιχειρήματα, αλλά η κατάδειξη ότι

είναι ανενεργή, μη πραγματική και προσποιητή...”.

(Πίτερ Φρέντερικ Στρόσον, Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία, μτφρ. Ευγενία Μυλωνάκη, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2003, σ. 78-79)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Σκεφτείτε ότι ένας στοχαστής όπως ο Γοργίας διατυπώνει και προσπαθεί να αποδείξει τις ακόλουθες τρεις θέσεις: α) δεν υπάρχει τίποτε· β) δεν ξέρουμε τίποτε· γ) δεν είμαστε σε θέση να μεταδώσουμε στους άλλους με τη γλώσσα τίποτε. Μήπως οι θέσεις αυτές σημαίνουν ότι στη πραγματικότητα κάτι τουλάχιστον υπάρχει (ο στοχαστής), ότι κάτι ξέρουμε και ότι κάτι τουλάχιστον είμαστε σε θέση να πούμε

στους άλλους; 2. Αναφέρετε σκεπτικιστικά επιχειρήματα όπως: “οι ράγες του τρένου μοιάζουν να συγκλίνουν, όταν τις παρατηρούμε από μεγάλη απόσταση”, “η ζέστη μπορεί να κάνει τον δρόμο να φαίνεται πως κινείται”, “το φεγγάρι φαίνεται πιο μεγάλο όσο πιο χαμηλά βρίσκεται στον ορίζοντα” κτλ. Σε τι διαφέρουν αυτά τα επιχειρήματα από τις βασικές σκεπτικιστικές υποθέσεις του Ντεκάρτ; (απόσπασμα 4)

3. Αναζητήστε παράδοξες σκεπτικιστικές υποθέσεις, όπως αυτές του Ντεκάρτ, στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο (ιδιαίτερα στη σύγχρονη επιστημονική φαντασία, π.χ. Μπλέιντ Ράνερ, Μάτριξ).

4. Συγκρίνετε τη σκεπτικιστική στα-

ση των αρχαίων σκεπτικών με τον σκεπτικισμό φιλοσόφων της νεότερης εποχής όπως του Ντεκάρτ και του Χιουμ, εξετάζοντας τις διαφορές τους όσον αφορά τον πρακτικό στόχο, τις θεωρητικές υποθέσεις και τα επιχειρήματα που σχετίζονται με τις σκεπτικιστικές αμφιβολίες.

5. Στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης της Κριτικής του καθαρού λόγου (B XXXIX) ο Καντ λέει: “Ωστόσο δεν παύει να αποτελεί σκάνδαλο της φιλοσοφίας και γενικά του κοινού νου το ότι είναι υποχρεωμένος να δέχεται υπό μορφή πίστεως την ύπαρξη των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου [...] και ότι, αν θελήσει κανείς να την αμφισβητήσει, δεν μπορούμε να του αντιτάξουμε καμιά επαρκή απόδειξη”.

Στο έργο του Είναι και Χρόνος (I, 6) ο Γερμανός φιλόσοφος του 20ού αιώνα Μάρτιν Χάιντεγκερ σχολιάζει: “Το σκάνδαλο της φιλοσοφίας δεν είναι ότι αυτή η απόδειξη δεν έχει δοθεί, αλλά ότι τέτοιες αποδείξεις αναμένονται και επιχειρούνται ξανά και ξανά”. Συζητήστε τις δύο αυτές απόψεις συσχετίζοντάς τις με την πρόταση του Στρόσον για τη στάση που πρέπει να υιοθετήσουμε απέναντι στον σκεπτικισμό (απόσπασμα 11).

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

1. Δυσκολίες κατά τη διερεύνηση της έννοιας της γνώσης

Η ίδια η προσπάθεια ορισμού της γνώσης από τους φιλοσόφους φανερώνει τη δυσκολία ικανοποίησης - ή ακόμη και πλήρους κατανόησης- των κριτηρίων για την επιτυχή ολοκλήρωσή της. Εδώ βέβαια πρέπει να τονίσουμε ότι μιλάμε για τη θεωρητική και όχι για την πρακτική ή καθαρά τεχνική γνώση (π.χ. το να γνωρίζουμε πώς να κολυμπάμε, να παίζουμε ένα μουσικό όργανο ή να οδηγούμε ποδήλατο) ούτε για τη γνώση από άμεση γνωριμία (π.χ. το να γνωρίζουμε την καθηγήτριά μας ή τον φίλο μας τον Κώστα ή μια

γειτονιά της πόλης). Αναφερόμαστε ειδικότερα στη γνώση που είναι δυνατόν να διατυπωθεί με προτάσεις, την οποία θα μπορούσαμε γι' αυτό να αποκαλέσουμε προτασιακή. Τι εννοούμε ακριβώς όταν λέμε ότι γνωρίζουμε, για παράδειγμα πως “η Αθήνα είναι η πρωτεύουσα της Ελλάδας” ή πως “η Γαλλική Επανάσταση έγινε το 1789” ή πως “το άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου ισούται με 180 μοίρες”; Από την εποχή του Πλάτωνα, και συγκεκριμένα στον διάλογο Θεαίτητος, έχει επισημανθεί ότι αυτού του είδους η γνώση μπορεί να οριστεί ως “αιτιολογημένη αληθής πεποίθηση” (“δόξα αληθής μετά λόγου”). Αναλύοντας τα βασικά σημεία αυτού του ορισμού παρατηρούμε ότι, αν κάποιος γνωρίζει μια πρόταση

Λούντβιχ Βιτγκενστάιν

π (π.χ. ότι “οι Έλληνες νίκησαν τους Πέρσες στη μάχη του Μαραθώνα”), τότε θα πρέπει:

α) ο άνθρωπος αυτός να πιστεύει την π·

β) η π να είναι αληθής πρόταση

γ) η πεποίθηση του ατόμου ότι η π είναι αληθής πρόταση να είναι επαρκώς αιτιολογημένη.

Πράγματι, το υποκείμενο της γνώσης δεν αρκεί απλώς να πιστεύει ότι η π είναι αληθής πρόταση. Για να μιλάμε για γνώση, πρέπει να μπορεί να δώσει κάποιον επαρκώς ικανοποιητικό λόγο για τον οποίο πιστεύει ότι η π είναι αληθής, έτσι ώστε να αποδεικνύεται ότι δε διατυπώνει μια αστήρικτη γνώμη, δε φαντάζεται ή δε θυμάται κάτι που άκουσε τυχαία.

Όσον αφορά την αλήθεια, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (2.III.2A), μία από τις επικρατέστερες θεωρίες για τη φύση της είναι εκείνη που τη συλλαμβάνει ως αντιστοιχία μιας πρότασης με τα γεγονότα. Δυστυχώς όμως δεν είναι διόλου εύκολο να κατανοήσουμε τι

σημαίνει επαρκής αιτιολόγηση μιας πεποίθησης. Ήδη ο Σωκράτης στον πλατωνικό διάλογο Θεαίτητος, αφού προτείνει δοκιμαστικά τον επίμαχο ορισμό της γνώσης, επισημαίνει πως δεν είναι σαφές σε τι συνίσταται η ορθή σύλληψη του “λόγου” που επιτρέπει στην “αληθή δόξα” να γίνει “επιστήμη”. Στην εποχή μας ορισμένοι φιλόσοφοι έχουν παρατηρήσει ότι είναι δύσκολο να αποκλείσουμε τυχαίους παράγοντες που κλονίζουν τη σιγουριά μας για το αν πετύχαμε να αποκτήσουμε τη γνώση. Για παράδειγμα, αν μας ζητήσει κάποιος να του πούμε την ώρα και εμείς κοιτάξουμε το ρολόι μας, το οποίο - χωρίς να το γνωρίζουμε - έχει χαλάσει, αλλά εκείνη τη στιγμή είναι κατά σύμπτωση σταματημένο στη

σωστή ώρα (έστω πέντε και δέκα), μπορεί να δώσουμε μια απάντηση που αληθεύει. Ωστόσο διστάζουμε να πούμε ότι όντως γνωρίζουμε πως η ώρα είναι πέντε και δέκα. Και αυτό συμβαίνει επειδή, παρ' όλο που νομίζουμε ότι διαθέτουμε ικανοποιητική αιτιολόγηση της συγκεκριμένης πεποίθησής μας, δηλαδή τη μαρτυρία του συνήθως καλά ρυθμισμένου ρολογιού μας, αυτή τη φορά διαπιστώνουμε ότι κάναμε λάθος, θεωρώντας ότι λειτουργεί σωστά, και μόνο τυχαία πετύχαμε την πραγματική ώρα. Αν η ώρα δε συνέβαινε συμπτωματικά να είναι πέντε και δέκα, θα σχηματίζαμε ψευδή πεποίθηση.

Με αφορμή την ανασφάλεια που μας προκαλούν τέτοιες -όχι τόσο σπάνιες- περιπτώσεις, κατανοούμε

καλύτερα τις αμφιβολίες των σκεπτικιστών για τη δυνατότητα απόκτησης βέβαιης γνώσης, αφού μπορεί να σφάλουμε όταν μας φαίνεται ότι δικαιολογημένα πιστεύουμε κάτι. Η προσπάθεια ορισμού της γνώσης μάς υποδεικνύει την ανάγκη να μελετήσουμε τους τρόπους αιτιολόγησης των πεποιθήσεών μας, για να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικότερα τις ανησυχίες των σκεπτικιστών, παρ' όλο που, όπως είδαμε, μπορούμε τελικά να τις θεωρήσουμε υπερβολικές.

2. Τρόποι αιτιολόγησης των πεποιθήσεων

α) Αναζήτηση στέρεων θεμελίων

Η πιο φυσική εικόνα που μας έρχεται στο μυαλό για την αιτιολόγη-

ση των πεπιοθήσεών μας είναι εκείνη ενός οικοδομήματος και των θεμελίων του (κάποιοι χρησιμοποιούν, εναλλακτικά, την εικόνα ενός δέντρου με τις ρίζες του). Έτσι, πολλοί φιλόσοφοι, ανάμεσα στους οποίους αξίζει να αναφερθούν ο Αριστοτέλης, και στη νεότερη εποχή ο Ντεκάρτ, ο Λοκ και ο Χιουμ, φαίνεται να δέχονται ότι πρέπει το σύνολο των πεπιοθήσεών μας να περιλαμβάνει ορισμένες βασικές ή θεμελιώδεις πεπιοθήσεις στις οποίες τελικά θα στηριχτούν -στη βάση των οποίων θα αιτιολογηθούν- όλες οι υπόλοιπες. Για παράδειγμα, ορισμένες λογικές αρχές, όπως η αρχή της μη αντίφασης (δεν μπορεί μια πρόταση να αληθεύει και να μην αληθεύει ταυτόχρονα) ή προτάσεις που αναφέρονται σε σαφείς και ευκρινείς ιδέες της σκέψης ή περι-

γράφουν στοιχειώδεις αισθητηριακές εμπειρίες (π.χ. τώρα βλέπω κάτι κόκκινο), μπορεί να περιλαμβάνονται σε αυτή την κατηγορία. Το ερώτημα είναι πόσες και ποιες ακριβώς είναι αυτές οι βασικές πεπιοθήσεις που αποτελούν τα θεμέλια για τη γνώση μας. Η θεώρηση αυτή, σύμφωνα με την οποία η γνώση πρέπει να οικοδομείται σε σταθερά θεμέλια, έχει αποκληθεί θεμελιωτισμός ή θεμελιοκρατία.

β) Διαμόρφωση ενός δικτύου πεπιοθήσεων με επαρκή συνοχή

Οι δυσκολίες που προκύπτουν, όταν προσπαθεί κανείς να απομονώσει εκείνες τις πεπιοθήσεις που παίζουν τελικά τον ρόλο των βασικών, αλλά και όταν προσπαθεί να δώσει σαφή εξήγηση της θεμελιωτικής λειτουργίας τους, έκαναν αρ-

κετούς φιλοσόφους -όπως ο Γκέ-
οργκ Φρίντριχ Χέγκελ (18ος-19ος
αιώνας) και στην εποχή μας ο Αμε-
ρικανός Γουίλαρντ Όρμαν Κουάιν
(20ός αιώνας)- να προτιμήσουν μια
διαφορετική εικόνα για τον τρόπο
αιτιολόγησης των πεπιοθήσεων, η
οποία είχε εμπνεύσει και μια ανά-
λογη θεωρία της αλήθειας (βλ. κε-
φάλαιο 2.III.2B).

**Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ
Χέγκελ**

Πρόκειται για την εικόνα ενός πλέγματος ή ιστού που δε χρειάζεται στηρίγματα σε κάποιο έδαφος. Το σύνολο των πεπιοθήσεων μας δεν αποτελεί κτίριο με θεμέλια ούτε κάποιο δέντρο με ρίζες, αλλά ένα δίκτυο με κόμβους που αλληλοϋποστηρίζονται. Όσο πιο σφιχτά και γερά πλεγμένο είναι αυτό το δίκτυο, τόσο ικανοποιητικότερη είναι η σύνδεση των νημάτων που το αποτελούν - ή, με άλλα λόγια, τόσο ικανοποιητικότερη είναι η αιτιολόγηση των πεπιοθήσεων που το συγκροτούν. Αυτό που έχει σημασία είναι ο βαθμός της συνοχής, δηλαδή της λογικής σύνδεσης των πεπιοθήσεων μας, έτσι που η μία να εξηγεί καλύτερα την άλλη. Για παράδειγμα, προσαρμόζουμε συνήθως τις επιστημονικές μας υποθέσεις στα δεδομένα της εμπειρίας μας, αλλά

κάποτε ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύουμε αυτά τα δεδομένα – όπως στη φυσική θεωρία της σχετικότητας- αλλάζει κάτω από το φως των νέων θεωριών που κατασκευάζουμε. Δεν υπάρχουν “γυμνά” δεδομένα των αισθήσεων ή του νου, αφού και οι πιο απλές εσωτερικές και εξωτερικές παρατηρήσεις μας είναι “φορτισμένες από τη θεωρία”. Εκείνο που έχει σημασία είναι οι εντυπώσεις και οι έννοιες, οι παρατηρήσεις και οι θεωρίες να διαμορφώνονται παράλληλα και να στηρίζουν καλά οι μεν τις δε (βλ. και κεφάλαιο 4.III.1).

Εφόσον δεχτούμε αυτή την “ολιστική” αντίληψη, δε θα προσπαθούμε πια να διακρίνουμε τις πεποιθήσεις μας σε βασικές και σε μη βασικές, αλλά μόνο σε κεντρικότερες και σε λιγότερο κεντρικές, ανά-

λογα με το σημείο του πλέγματος στο οποίο βρίσκονται και το οποίο πρέπει να εξετάζεται στο σύνολό του. Σύμφωνα με μια άλλη μεταφορά, που ανέπτυξε ο Γερμανός Ότο Νόουρατ (20ός αιώνας), είναι μάταιο να επιδιώκουμε να χτίσουμε ένα γνωστικό οικοδόμημα με γερά θεμέλια στη γη, αφού βρισκόμαστε διαρκώς σε ένα σκάφος, πλέοντας στη θάλασσα της εμπειρίας, και είμαστε αναγκασμένοι να χρησιμοποιούμε διαρκώς τα ίδια υλικά, μεταφέροντας σανίδες από την καρίνα στο κατάστρωμα και αντίστροφα, για να κάνουμε το πλοίο της γνώσης μας να ταξιδεύει καλύτερα.

Η θεωρία αιτιολόγησης που αντιμετωπίζει τις πεπιοθήσεις μας ως δίκτυο ή ιστό αποκαλείται συνεκτικισμός. Στις μέρες μας είναι πολύ δημοφιλής, αν και αντιμετωπίζει

πολλές αντιρρήσεις, παρόμοιες με τις αντιρρήσεις για την ανάλογη θεωρία της αλήθειας, που εξετάσαμε παραπάνω (κεφάλαιο 2.III.2B). Κατά τους επικριτές του συνεκτικισμού, η απουσία θεμελίων αποσπά τελικά τις πεποιθήσεις μας από τον ίδιο τον κόσμο. Οι αιτιολογήσεις μας μπορεί να είναι “κυκλικές” και δε “ριζώνουν” όπως θα’ πρεπε στον κόσμο. Μάλιστα, η θεωρία αυτή μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε πολλά δίκτυα με συνοχή και να μην ξέρουμε τελικά ποιο από αυτά να επιλέξουμε ως το μοναδικό ορθό δίκτυο που αποτελεί γνώση. Αλλά και η ίδια η έννοια της λογικής συνοχής που παρέχει αιτιολόγηση δεν είναι και τόσο σαφής.

γ) Αξιόπιστες διαδικασίες απόκτησης και διαμόρφωσης πεποιθήσεων

Μια πιο πρόσφατη αντιμετώπιση του προβλήματος της αιτιολόγησης των πεποιθήσεων δίνει έμφαση στην ανάγκη να υπάρχουν αξιόπιστες διαδικασίες διαμόρφωσής τους. Για παράδειγμα, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι σύγχρονοι φιλόσοφοι, μπορούμε να καταφύγουμε στις επιστήμες της βιολογίας, της νευροφυσιολογίας και της ψυχολογίας για να μάθουμε ποιοι μηχανισμοί των αισθήσεων και του νου μας μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστοι και τότε λειτουργούν σωστά, για να μάθουμε δηλαδή ποιοι μηχανισμοί και σε ποιες συνθήκες παρέχουν κατά κανόνα αληθείς πεποιθήσεις. Αιτιολογημένες πρέπει να θεωρούνται μόνο οι πεποιθήσεις που παράγονται από αυτούς τους μηχανισμούς σε κατάλληλες συνθήκες επαφής μας με το

φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον. Βέβαια, στην περίπτωση αυτή, οι σκεπτικιστές επιμένουν ότι δεν μπορούμε να είμαστε ποτέ σίγουροι εκ των προτέρων πως οι συνθήκες είναι πράγματι κατάλληλες και πως οι γνωστικοί μηχανισμοί του εγκεφάλου μας που μας φαίνονται αξιόπιστοι θα εξακολουθήσουν να λειτουργούν σωστά και δε θα εξαπατηθούμε. Δεν αποκλείεται, όπως έδειξε ο Χιουμ, μέχρι σήμερα όλα να πήγαιναν καλά, αλλά ξαφνικά οι κανονικότητες που διέπουν τον οργανισμό μας, αλλά και τη φύση γενικότερα, να διαταραχθούν κατά απρόβλεπτο τρόπο. Οι παραπάνω θεωρίες φανερώνουν τη δυσκολία να εξασφαλίσουμε βεβαιότητα για την ορθή αιτιολόγηση των πεποιθήσεών μας. Ίσως αυτό που χρειάζεται είναι να επεξεργαστούμε κά-

ποια σύνθεση των προσεγγίσεων που αυτές οι θεωρίες εκφράζουν. Με άλλα λόγια, ίσως πρέπει να συνεχίσουμε να αντιμετωπίζουμε κάποιες πεπιοθήσεις μας ως βασικές, ακόμη κι αν στηρίζονται εν μέρει από αυτές που θεωρούμε μη βασικές και ταυτόχρονα να δεχόμαστε ότι μπορούμε να τις ανακαλύψουμε επισημαίνοντας ορισμένες αξιόπιστες διαδικασίες για την απόκτηση και τη διαμόρφωσή τους. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ο νους μας να μπορεί να ανιχνεύει την πραγματικότητα σε κάθε περίπτωση, να ξέρουμε δηλαδή σε κάθε στιγμή πως οι πεπιοθήσεις μας είναι αληθείς, επειδή συνδέονται με τον σωστό τρόπο και όχι συμπτωματικά με τον κόσμο. Έτσι, θα μπορούμε να ιχνηλατούμε,

δηλαδή να παρακολουθούμε βήμα βήμα τις ενδεχόμενες μεταβολές στις πραγματικές καταστάσεις που επιθυμούμε να γνωρίσουμε και δε θα πετυχαίνουμε την αλήθεια τυχαία. Ωστόσο, αυτές οι πραγματικές καταστάσεις τις οποίες μας ενδιαφέρει να γνωρίσουμε θα πρέπει να αφορούν την επιδίωξη της γνώσης που στην προηγούμενη ενότητα χαρακτηρίσαμε “χρήσιμη” - και δεν μπορούν να περιλαμβάνουν τις απίθανες, υποθετικές περιπτώσεις που επινοούν στη φαντασία τους ορισμένοι φιλόσοφοι.

Σε κάθε περίπτωση, η γνωσιολογία δεν αποτελεί πλέον στην εποχή μας ένα απομονωμένο πεδίο φιλοσοφικής σκέψης, αλλά συνεργάζεται με επιστημονικούς κλάδους της βιολογίας, της νευροφυσιολογίας,

της ψυχολογίας, της πληροφορικής και της κοινωνιολογίας. Πολλοί πιστεύουν ότι σιγά σιγά συγκροτείται μια συνεκτική διεπιστημονική θεώρηση, αυτή της γνωσιακής επιστήμης, που θα επιτρέψει να δοθούν ικανοποιητικές απαντήσεις στα παραδοσιακά γνωσιολογικά ερωτήματα για τη δυνατότητα της γνώσης και την αιτιολόγηση των πεποιθήσεων. Ωστόσο, η ενιαία φιλοσοφική σκοπιά δε θα πάψει να είναι απαραίτητη, προκειμένου να επιχειρείται η κριτική των προτεινόμενων τοποθετήσεων.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Όταν κανείς συλλαμβάνει την αληθή πεποίθηση για κάτι χωρίς αιτιολόγηση, ο νους του είναι σε θέση να κατέχει την αλήθεια αλλά δεν το γνωρίζει· γιατί όποιος δεν μπορεί να δώσει ή να πάρει λόγους για κάτι δεν έχει γνώση γι’ αυτό. Εφόσον όμως βρει και τους λόγους, τότε μπορεί όχι μόνο να αιτιολογήσει την πεποίθησή του, αλλά να βρίσκεται και σε τέλεια κατάσταση γνώσης”. (Πλάτων, Θεαίτητος, 202b8-c4)

2. “Μερικοί υποστηρίζουν ότι, επειδή πρέπει να κατανοούμε τα πρωταρχικά στοιχεία, δεν υπάρχει κατανόηση. [...] Ισχυρίζονται ότι θα εμπλεκόμαστε σε μια άπειρη αναδρομή, εφόσον δε θα κατανοούσαμε αυ-

τά που έπονται από αυτά που προηγούνται, αν δεν υπάρχουν πρωταρχικά στοιχεία, και έχουν δίκιο, γιατί είναι αδύνατον να διατρέξουμε μια άπειρη σειρά. Κατ' αυτούς, αν σταματήσουμε σε κάποιες αρχές, αυτές δεν μπορούμε να τις γνωρίσουμε, γιατί δεν υπάρχει απόδειξη, χωρίς την οποία δεν υπάρχει και κατανόηση. [...] Άλλοι συμφωνούν για την κατανόηση, ότι δηλαδή απαιτεί απόδειξη. Αλλά υποστηρίζουν ότι τίποτα δεν εμποδίζει να υπάρχει απόδειξη για τα πάντα, εφόσον είναι δυνατόν η απόδειξη να γίνεται κυκλικά και με αμοιβαία στήριξη των στοιχείων της.

[...] Εμείς λέμε λοιπόν ότι δε στηρίζεται κάθε κατανόηση σε αποδείξεις, αλλά η κατανόηση των άμεσων στοιχείων είναι αναπόδεικτη (και είναι προφανές ότι αυτό πρέπει να συμ-

βαίνει^ γιατί, αν απαιτείται να κατανοούμε τις πρώτες προτάσεις στις οποίες στηρίζεται η απόδειξη, και θα σταθούμε κάποτε σε αυτά που κατανοούμε άμεσα, πρέπει αυτές να είναι αναπόδεικτες) [...] και λέμε ότι υπάρχει όχι μόνο κατανόηση, αλλά και κάποια αρχή της κατανόησης μέσω της οποίας γνωρίζουμε τους ορισμούς. Και γενικά είναι αδύνατον να αποδεικνύει κανείς με κυκλικό τρόπο, αν η απόδειξη πρέπει να βασίζεται σε εκείνο που προηγείται και είναι περισσότερο προσιτό στη γνώση, γιατί είναι αδύνατον ταυτόχρονα τα ίδια πράγματα να προηγούνται και να έπονται [ως προς την κατανόηση] από τα ίδια - εκτός κι αν αυτό συμβαίνει με διαφορετικούς τρόπους". (Αριστοτέλης, Αναλυτικά Ύστερα, 72b5-30)

3. “Ας θυμηθούμε τώρα την καρτεσιανή αρχή του απόλυτου αναμφισβήτητου ως αρχή για την ανοικοδόμηση μιας γνήσιας επιστήμης: σύμφωνα με αυτή θα έπρεπε να αποκλείεται κάθε συλληπτή και κάθε εκ των πραγμάτων αθεμελίωτη αμφιβολία.

[...] Σύμφωνα με αυτά που ήδη ειπώθηκαν, διαμορφώνεται ως ένα πρώτο ερώτημα ενός πρωτόπειρου στη φιλοσοφία το εξής: υπάρχουν για μας ενάργειες που φέρουν μαζί τους [...] με τρόπο αποδεικτικό την εναργή θέαση ότι αυτές ως καθαυτές πρώτες προηγούνται όλων των συλληπτών εναργειών, και για τις οποίες μπορούμε επίσης να δούμε εναργώς ότι είναι οι ίδιες αποδεικτικές;”
(Edmund Husserl, Καρτεσιανοί στοχασμοί, μτφρ. Παύλος Κόντος, 2η

έκδ., εκδ. Ροές, Αθήνα 2002, σ. 31-32)

4. “Είμαστε σαν τους ναυτικούς σε ένα καράβι μεσοπέλαγα, οι οποίοι πρέπει να το διορθώσουν, αλλά δεν μπορούν να ξεκινήσουν από την αρχή [...] χρησιμοποιούν τα ξύλα και τα μαδέρια της παλιάς δομής για να τροποποιήσουν το σκελετό και το σκαρί του караβιού τους. Όμως δεν μπορούν να το φέρουν στο λιμάνι για ν’ αρχίσουν εντελώς από την αρχή. Κατά τη διάρκεια της δουλειάς τους μένουν πάνω στο παλιό σκαρί και παλεύουν με τα κύματα και την τρικυμία. [...] Αυτή είναι η μοίρα μας” (Ότο Νούρατ, στο Γιώργος Ρουσόπουλος, Αναλυτική της παράστασης: Η γνωσιοθεωρία του Κύκλου της Βιέννης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 156)

5. “Όταν θέλουμε να αποτιμήσουμε μια πεποίθηση, είναι συχνά προτιμότερο η αποτίμηση να γίνεται σε συνδυασμό με άλλες πεποιθήσεις. Ένας άξιος μηχανικός μπορεί να είναι σε θέση να βγάλει κάποιο συμπέρασμα για τη λειτουργία της μηχανής ενός αυτοκινήτου εξετάζοντας ένα προς ένα ξεχωριστά όλα τα κομμάτια της, όμως σίγουρα θα επιτελέσει καλύτερα τον σκοπό του αν εξετάσει τη μηχανή σαν σύνολο κατά τη διάρκεια της σύγχρονης λειτουργίας όλων των τμημάτων που την αποτελούν. Το ίδιο ισχύει και για ό,τι πιστεύουμε. Είναι υπό την κρίση του συνόλου των πιστεύω μας το κατά πόσο μια πεποίθηση θα κερδίσει την αποδοχή ή θα απορριφθεί. Κάθε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μιας μεμονωμένης πεποίθησης φαίνεται να έχει μικρότερη

σημασία”.

(W.V. Quine, J.S. Ullian, Ο ιστός της πεποίθησης, μτφρ. Εύα Αγαλοπούλου, εκδ. Leader Books, Αθήνα 2002, σ. 17)

6. “Υπάρχει σαφώς κάτι σωστό στην αντίληψη ότι η ανθρώπινη γνώση στηρίζεται σε ένα επίπεδο προτάσεων - αναφορών παρατήρησης- που δε στηρίζονται σε άλλες προτάσεις με τον ίδιο τρόπο που άλλες προτάσεις στηρίζονται σε αυτές. Από την άλλη, θέλω όντως να επιμείνω ότι η μεταφορά του “θεμελίου” είναι παραπλανητική ως προς το ότι μας εμποδίζει να δούμε πως, αν υπάρχει μια λογική διάσταση κατά την οποία οι υπόλοιπες εμπειρικές προτάσεις στηρίζονται σε αναφορές παρατηρήσεων, υπάρχει άλλη μια λογική διάσταση κατά την οποία οι τελευ

ταίες εξαρτώνται από την προηγούμενη. [...] Και προπαντός η εικόνα είναι παραπλανητική, εξαιτίας του στατικού της χαρακτήρα. Μοιάζει κανείς αναγκασμένος να διαλέξει ανάμεσα στην εικόνα ενός ελέφαντα που στέκει πάνω σε μια χελώνα (και τι στηρίζει τη χελώνα;) και την εικόνα ενός μεγάλου φιδιού της γνώσης με την ουρά στο στόμα (πού αρχίζει;). Κανένα από τα δύο ενδεχόμενα δε μας κάνει. Γιατί η εμπειρική γνώση, όπως και η πιο επιτηδευμένη προέκτασή της, η επιστήμη, είναι έλλογη, όχι επειδή έχει ένα θεμέλιο, αλλά επειδή είναι ένα αυτοδιορθούμενο εγχείρημα που μπορεί να αμφισβητήσει οποιονδήποτε ισχυρισμό, αν και όχι όλους μαζί”.

(Γουίλφριντ Σέλαρς, Ο εμπειρισμός και η φιλοσοφία του νου, μτφρ. Χρή-

στος Μαρσέλος, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 97-98)

7. “Υποθέστε ότι έχετε “οφροφοβία” και διαρκώς φαντάζεστε ότι υπάρχουν φίδια σε διάφορα σημεία του σπιτιού σας. Χωρίς να έχετε κοιτάξει κάτω από το τραπέζι, χωρίς κάποιος να σας έχει βεβαιώσει για την παρουσία φιδιού, πιστεύετε ότι υπάρχει φίδι κάτω από το τραπέζι. Ας υποθέσουμε επίσης ότι κάποιος πράγματι έχει βάλει ένα ακίνδυνο φίδι κάτω από το τραπέζι, για να διασκεδάσει εις βάρος σας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση έχετε δίκιο. Είναι όμως ορθό να πούμε ότι γνωρίζετε πως το φίδι είναι κάτω από το τραπέζι; Ασφαλώς όχι”.

(A. Goldman, Γνωσιοεπιστήμη: Φιλοσοφικές εφαρμογές, μτφρ. Γ. Μα-

**ραγκός, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
1998, σ. 16)**

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί ο Αριστοτέλης (απόσπασμα 2) αποδέχεται την αναγκαία ύπαρξη θεμελίων της γνώσης και της κατανόησης; Ποιες είναι οι δύο εναλλακτικές αντιλήψεις στις οποίες αντιτίθεται και γιατί; Ποια από αυτές φαίνεται να πλησιάζει περισσότερο τις απόψεις των συνεκτικιστών όσον αφορά την αιτιολόγηση των πεποιθήσεων; Πώς θα απαντούσε ο Αριστοτέλης στο ερώτημα του Χούσερλ; (απόσπασμα 3)

2. Στον πρώτο από τους Στοχασμούς περί της πρώτης φιλοσοφίας ο Ντεκάρτ γράφει: “Έπρεπε επομένως κάποτε στη ζωή μου να τα

ανατρέψω όλα εκ βάθρων και να αρχίσω εκ νέου από τα πρώτα θεμέλια, αν επιθυμούσα να εδραιώσω κάτι στέρεο και μόνιμο στο πεδίο των επιστημών” (σ. 59). Πώς θα σχολίαζε το αίτημα του Ντεκάρτ κάποιος φιλόσοφος που υιοθετεί την αντίληψη της γνώσης την οποία εκφράζουν, με διαφορετικούς τρόπους ο Νούρατ (απόσπασμα 4) και οι Κουάιν και Ούλιαν (απόσπασμα 5);

3. Να αναλύσετε τις απόψεις του Σέλαρς (απόσπασμα 6) προσπαθώντας να δείξετε την απόπειρά του να απομακρυνθεί και από την απαίτηση της σταθερής θεμελίωσης κάποιου οικοδομήματος πεπαιθώσεων, αλλά και από τους περιορισμούς ενός συνεκτικού δικτύου κλεισμένου στον εαυτό του και ξε-

κομμένου από τον κόσμο. Πώς οι μεταφορικές εικόνες της χελώνας και του ελέφαντα, από τη μια, και του φιδιού που τρώει την ουρά του, από την άλλη, δείχνουν τις δυσκολίες, αντίστοιχα, του θεμελιωτισμού και του συνεκτικισμού;

4. Γιατί στο υποθετικό παράδειγμα του Γκόλντμαν (απόσπασμα 7), δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτός που πιστεύει - σωστά- ότι υπάρχει ένα φίδι κάτω από το τραπέζι δεν το γνωρίζει; Γιατί δεν είναι αξιόπιστος ο μηχανισμός με τον οποίο σχημάτισε την πεποίθησή του και έτσι ο νους του δεν μπορεί να ανιχνεύσει, όπως θα 'πρεπε, την αλήθεια;

5. Υποθέστε ότι η τηλεόραση μεταδίδει τον τελικό του κυπέλλου στο ποδόσφαιρο και ένας φίλος σάς ρωτάει από το τηλέφωνο ποιο είναι

το αποτέλεσμα. Εκείνη τη στιγμή η ομάδα A κερδίζει τη B με σκορ 1-0 και εσείς ανοίγετε τη συσκευή για να του απαντήσετε. Κατά σύμπτωση εκείνη τη στιγμή η τηλεόραση έχει διακόψει την απευθείας μετάδοση του αγώνα και αναμεταδίδει την επιτυχία του τέρματος της ομάδας A από βιντεοσκόπηση του τελικού της περασμένης χρονιάς, όπου κατά σύμπτωση η ομάδα A και πάλι είχε κερδίσει τη B με 1-0. Πιστεύετε ότι η ομάδα A κερδίζει με 1-0, η πεποίθησή σας είναι αληθής και αιτιολογημένη, εφόσον η συσκευή σας δουλεύει καλά και είναι εύλογο να κοιτάξετε στην οθόνη για να πληροφορηθείτε το αποτέλεσμα. Πού είναι το πρόβλημα στον ισχυρισμό σας ότι γνωρίζετε πως η ομάδα A κερδίζει τη B με 1-0; Προσπαθήστε να φανταστείτε και άλλα

τέτοια υποθετικά παραδείγματα αστοχίας των γνωστικών μας ισχυρισμών και αναλύστε τις σχετικές περιπτώσεις αιτιολόγησης πεποιθήσεων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 2ου ΤΟΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ:

ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ5/49

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΕΜΠΤΗ:

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ22/53

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ42/58

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3:

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΓΝΩΣΗ ...44/59

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ50/60

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ:

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΟΡΙΣΜΟΥ

ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ103/72

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ -ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.